

**ЗБІРНИК
ПРАЦЬ
ЗООЛОГІЧНОГО
МУЗЕЮ**

**ZBĪRNIK
PRAC'
ZOOLOGIČNOGO
MUZEŮ (KIĪV)**

50 • 2019

НАУКОВЕ ВИДАННЯ • ЗАСНОВАНО В 1926 р. • ВИХОДИТЬ ОДИН РАЗ НА РІК • КИЇВ

ЗМІСТ

МАНІЛО Л. Г., МОВЧАН Ю. В. Історія створення експозиції Зоологічного музею Національного науково-природничого музею НАН України	3	МАНІЛО Л. Г., МОВЧАН Ю. В. Історія створення експозиції Зоологічного музею Національного науково-природничого музею НАН України	
ДОЦЕНКО І. Б. Зоологічний відділ Національного науково-природничого музею НАН України у 21 сторіччі	16	ДОЦЕНКО І. Б. Зоологічний відділ Національного науково-природничого музею НАН України у 21 сторіччі	
МОВЧАН Ю. В. Експозиція і фондові колекції міног і риб у Зоологічному музеї Національного науково-природничого музею НАН України	29	МОВЧАН Ю. В. Експозиція і фондові колекції міног і риб у Зоологічному музеї Національного науково-природничого музею НАН України	
ДОЦЕНКО І. Б. Принципи побудови експозиції Зоологічного відділу Національного науково-природничого музею НАН України та її використання у викладанні курсів біологічних дисциплін	37	ДОЦЕНКО І. Б. Принципи побудови експозиції Зоологічного відділу Національного науково-природничого музею НАН України та її використання у викладанні курсів біологічних дисциплін	
BARABANOVA V. V., KLOCHKO H. V., MALIUK A. YU., MANILO L. G., MARTYNOV A.V., PANKOV A. V., PETRENKO N. A., TAYKOVA S. YU., ULYURA E. M. A brief review on the history of formation and composition of scientific collections of the Department of Zoology of the National Museum of Natural History, National Academy of Sciences of Ukraine	50	БАРАБАНОВА В. В., КЛОЧКО Г. В., МАЛЮК А. Ю., МАНІЛО Л. Г., МАРТИНОВ О. В., ПАНЬКОВ А. В., ПЕТРЕНКО Н. А., ТАЙКОВА С. Ю., УЛЮРА Є. М. Короткий огляд історії формування та складу наукових фондів відділу Зоології Національного науково-природничого музею НАН України	

ЗМІСТ

ТКАЧЕВ Д. О. Роль Національного науково-природничого музею НАН України в становленні та розвитку “БІОН Тераріум Центру”	70	ТКАЧЕВ Д. О. Роль Національного науково-природничого музею НАН України в становленні та розвитку “БІОН Тераріум Центру”
ПЕРСОНАЛІЇ	77	ПЕРСОНАЛІЇ

АВТОБІОГРАФІЧНІ НАРИСИ

ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ ЛОСКОТ	78	ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ ЛОСКОТ
ЮРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ МОВЧАН	81	ЮРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ МОВЧАН

ПАМ’ЯТІ ТВОРЦІВ СУЧАСНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ ЗООЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

КОСТЮК І. Ю. Пам’яті Юрія Олексійовича Костюка (1923—1981)	85	КОСТЮК І. Ю. Пам’яті Юрія Олексійовича Костюка (1923—1981)
БОЯРЧУК В. П., УЛЮРА Є. М. Пам’яті Валентина Івановича Крижанівського (1938—2008)	87	БОЯРЧУК В. П., УЛЮРА Є. М. Пам’яті Валентина Івановича Крижанівського (1938—2008)
ГОЛУБЄВА Л. Пам’яті Михайла Леонідовича Голубєва (1947—2005)	90	ГОЛУБЄВА Л. Пам’яті Михайла Леонідовича Голубєва (1947—2005)
ЗАБЛУДОВСЬКА С. А. Пам’яті Євгена Робертовича Заблудовського (1940—1986)	92	ЗАБЛУДОВСЬКА С. А. Пам’яті Євгена Робертовича Заблудовського (1940—1986)
МАНІЛО Л. Г., КЛОЧКО Г. В. Пам’яті Геннадія Наумовича Глікмана (1921—1991)	94	МАНІЛО Л. Г., КЛОЧКО Г. В. Пам’яті Геннадія Наумовича Глікмана (1921—1991)

Технічний редактор: *Г. А. Городиська*
Комп’ютерна верстка: *А. Ю. Малюк*
Дизайн обкладинки: *І.-К.М. Андріянова*

Підписано до друку 28.12.2019 р. Формат 70x108/16. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 8,40. Обл.-вид. арк. 10,46. Тираж 50 прим. Зам. № 6207

Оригінал-макет підготовлено редакцією журналу «Збірник праць Зоологічного музею»

Віддруковано ВД “Академперіодика” НАН України
вул. Терещинківська, 4, Київ, 01004 Україна
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 544 від 27.07.2001

УДК 069.4/.5:069.8:061.12(477)

Л. Г. Маніло, Ю. В. Мовчан

Національний науково-природничий музей
НАН України
вул. Б. Хмельницького, 15, Київ, Україна, 01030
E-mail: leonid.manilo@gmail.com

ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ЕКСПОЗИЦІЇ ЗООЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ НАЦІОНАЛЬНОГО НАУКОВО-ПРИРОДНИЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ

В результаті реконструкції була створена нова експозиція Зоологічного музею, яка розміщена в холі та чотирьох залах і складається з відділів: «Безхребетні тварини», «Риби», «Земноводні та плазуни», «Птахи» та «Ссавці». В статті обговорюються принципи створення експозиції, наводяться прізвища людей, які сприяли становленню та розвитку музею, а також використані давні світлини учасників будівництва музею та його експозиції різних років. Провідна роль у керівництві роботами зі створення експозиційної частини Зоомузею належала завідувачу Зоологічним музеєм (на той час Відділ систематики хребетних та зоомузей) М. М. Щербаку, якій керував усіма роботами. Для консультацій і оформлення фрагментів експозиції запрошувалися фахівці з відділів Інституту зоології, таксидермісти музею та відомі українські художники. Вагомий вклад в створення експозиції внесли лаборанти та наукові співробітники Зоомузею.

У цьому нарисі використані не тільки документальні відомості, але і спогади та записи Юрія Васильовича Мовчана, одного із безпосередніх учасників створення сучасного Зоологічного музею. Крім того, були використані світлини учасників створення музею різних років, але документальних даних про декого з них збереглося мало, тому в підписах до світлин вказані тільки імена.

Зоологічний музей як окрема установа Академії наук України був створений 1 травня 1919 р. на базі Фауністичного комітету при Академії наук. Перші два роки свого існування музей мав лише дві кімнати у приміщенні Академії наук на вул. Короленка (нині Володимирська, 54). З того часу Музей декілька разів змінював свою адресу і лише в 1929 р. переїхав у приміщення однієї з головних будівель Національної академії наук України по вулиці Б. Хмельницького (раніше Леніна, Фундуклеївська) 15, де знаходиться до цього часу. Як самостійна академічна установа він перестав існувати в 1930 р., коли на його базі та базі інших установ створили Інститут зообіології (тепер

© Л. Г. Маніло, Ю. В. Мовчан, 2019

Інститут зоології). Зоологічний музей в статусі неструктурної лабораторії увійшов до складу відділу зоології хребетних. В такому статусі Зоомузей проіснував досить довго, переживши ще декілька структурних перетворень, які не покращували, а погіршували його статус. У 1956 р. за сприяння відомого українського зоолога Михайла Анатолійовича Воїнственського в Інституті зоології було відновлено музейний сектор та відбулася реорганізація фондів колекцій. До 1965 р. завідувачем Музейного сектору, а потім Зоомузею та відділу хребетних тварин Інституту зоології був М. А. Воїнственський (рис. 1).

Рис. 1. М. А. Воїнственський.

У 1963 р. в статусі неструктурної лабораторії Зоологічний музей відновив своє існування як складова структурної одиниці Зоомузей та відділ хребетних тварин Інституту зоології АН УРСР (в її штаті нараховувалося 11 одиниць: с. н. с., к. б. н. – 1, м. н. с. без наукового ступеню – 4, ст. лаборант – 1, таксидерміст – 2, препаратор – 1, наглядач музею – 1, художник – 1). У такому ж складі лабораторія проіснувала весь 1964 р., не маючи фактично ніяких самостійних прав, тим більше приміщень, фінансування тощо. Але вже наступного 1965 р. вона набула статусу структурного підрозділу систематики хребетних і зоомузей Інституту зоології (додалася 1 ставка таксидерміста).

Сучасна історія Зоологічного музею розпочинається зверненням ініціативної групи Інституту зоології в складі І. Г. Підоплічка, М. М. Щербака, Г. І. Молявко, Д. М. Доброчаєвої, В. П. Франчук, В. П. Шарпило, І. О. Хорошунової до Президії АН України з пропозицією створення Музею природи в системі Академії наук. В грудні 1963 р. Президія АН УРСР винесла рішення «Про створення Музею природи в системі Академії наук Української РСР». На основі цього рішення розпочалася розробка науково-методичних основ створення Академічного науково-природничого музею нового типу. В лютому 1965 р. була створена Музейна Рада при Президії АН УРСР на чолі з Іваном Григоровичем Підоплічком (надалі академік НАНУ) (рис. 2), на яку покладалась обов'язки координації роботи всіх наукових установ Академії, які брали участь у створенні Центрального науково-природничого музею.

Рис. 2. І. Г. Підоплічко.

У 1966 р. Рада Міністрів України прийняла Постанову «Про створення Центрального науково-природничого музею Академії наук Української РСР». За цією Постановою Центральний науково-природничий музей повинен складатися з п'яти окремих музеїв: геологічного, палеонтологічного, зоологічного, ботанічного та археологічного, який за багатьма матеріалами і науковими даними тісно примикає до інших 4 природничих музеїв.

Створення окремих музеїв ЦНПМ на правах відділів відповідних Інститутів АН вимагало серйозної попередньої науково-методичної і науково-організаційної роботи. Здійснювати її почав і керівник Зоологічного музею Микола Миколайович Щербак (надалі член-кор. НАНУ) (рис. 3) з залученням широкого кола різних фахівців і в першу чергу Художнього фонду України. В основу побудови були покладені принципи історичності, науковості, наочності, розуміння значущості експонатів та високого художньо-естетичного рівня.

Рис. 3. М. М. Щербак.

Подальша реалізація створення нового музею стала можливою завдяки наполегливим турботам ентузіастів. Потрібно зазначити, що в Музейному секторі неодноразово ставилося питання не стільки про модернізацію зоомузею, скільки про створення зовсім нових експозицій в окремо побудованому для цього приміщенні. Зокрема, співробітником сектору Всеволодом Петровичем Жежеріним (рис. 4) була проведена тривала велика попередня робота (планування і розміщення окремих залів, їх площа і насиченість експонатами, відповідні креслення та інша документація тощо). У зв'язку з цим піднімалися і активно обговорювалися питання будови спеціального музейного комплексу по вул. Володимирській навпроти оперного театру. Проте цей проект, на думку керівництва, виявився дуже витратним, тому від нього відмовилися, і пішли шляхом модернізації наявних, але не пристосованих, таких, що мало відповідають музейним критеріям і потребам, існуючих приміщень. Постійно активно сприяли цьому процесу академік І. Г. Підоплічко, який очолював у 1965 р. Інститут зоології, та деякі інші впливові, а головне дуже активні, співробітники Біологічного відділення Президії АН.

Рис. 4. В. П. Жежерін.

Відзначимо, що на той час не було ще сучасних, таких як є зараз, залів, а на їх місці розміщувалися робочі кімнати Інституту зоології і інших установ, усі фонди риб, деяких безхребетних, і, частково, ссавців містилися у маленькій кімнаті. Наприклад, по рибах були відсутні будь-які записи і етикетування, багато риб зберігалися у напіввисохлому стані і були фактично непридатні а ні для експозиції, а ні для фондів. Щодо загальної експозиції, то весь тваринний світ експонувався у старих, з численними перегородками дубових шафах, які були мало пристосовані для огляду експонатів, і які тісно розміщувалися у напівтемному коридорі між вікнами і робочими кімнатами (рис. 5). Були повністю відсутні також приміщення, необхідні для виготовлення мокрих експонатів, обробки колекційних матеріалів, зібраних в експедиціях, ємкості для потреб експозиції, збереження наукових матеріалів тощо.

Рис. 5. Вид Зоологічного музею у 1947-1963 рр.

Таким чином, на момент початку реконструкції Зоологічного музею потрібно було знайти і звільнити приміщення для експозицій, на яких створити сучасні експозиції, базою для яких повинні були стати сучасні фондові колекції тварин (у першу чергу вкрай бідних на видовий склад і чисельність риб і, частково, безхребетних), які, як передбачалося, повинні були стати основою і для подальшої наукової праці, та, нарешті, створити матеріальну базу (приміщення, необхідне спорядження, скляний посуд, формалін тощо) для створення експозицій і фондових колекцій.

Науковцями музею була розроблена загальна концепція розташування і експонування тваринного світу та передбачені окремі етапи роботи, зокрема створення у першу чергу залів для відповідних експозицій. Ця робота, як виявилось згодом, потребувала великого ентузіазму і дуже важкої, у першу чергу фізичної праці лаборантського і аспірантського складу відділу, серед якого переважно були молоді хлопці віком від 21 до 25 років, які тільки закінчили виші, або ще вчилися в них. До цієї роботи часом долучалися і приходили на допомогу «музейщикам» також лаборанти з інших відділів. «Скільки ж труднощоміткою, часом дуже брудної роботи було виконано тоді нашою молоддю! Про це зараз вже ніхто й не згадує. А варто було би» (цит. за Ю. В. Мовчаном).

Переважно власними силами колективу музею були зламані стіни та перегородки між окремими робочими кімнатами на третьому поверсі (рис. 6), що дало змогу отримати площі для двох великих залів, де зараз

розміщені експозиції птахів і ссавців (рис. 7). Одночасно коридор, який дав додаткові експозиційні площі для безхребетних, риб, амфібій і рептилій, звільнили від старих дубових шаф, які на металевих трубах-котках пересували з місця на місце, розбирали, виносили в інші приміщення, де їх знову збирали (рис. 8). Для виготовлення сучасних вітрин були потрібні металеві кутики, великі за розміром деревинностружкові плити і такого ж розміру товсте скло. Всі ці матеріали, а це загалом склало не один десяток центнерів, а може й тонн, було підняте лаборантами і аспірантами з вул. Б. Хмельницького на третій поверх в приміщення майбутнього зоомузею. Після зварювання каркасів вітрин столяри поставили задні стінки, потім вітрини були пофарбовані у відповідні кольори. «Отже, на звільнених площах третього поверху розмістилися сучасні застекленні металеві вітрини з великою площею для огляду експонатів. На нашу думку, було створено зовсім нову сучасну якісну експозицію музею, а не реконструйовано її» (цит. за Ю. В. Мовчаном).

Рис. 6. Співробітники музею на реконструкції залу «Ссавці» (зліва Є. Р. Заблудовський).

Рис. 7. Реконструкція залу птахів.

Рис. 8. Реконструкція коридору музею (1966 р.).

Одночасно домовилися з іхтіологами Зоологічного інституту Російської АН у місті Ленінград (Санкт-Петербург) про сумісне замовлення великої партії скляних циліндрів та іншого посуду на виробництві «Красная горка», яке приймало тільки великі за обсягом замовлення. За декілька місяців потому велика вантажна машина з причепом привезла кілька тисяч скляних циліндрів різного розміру і інші ємкості, якими Зоомузей користується й досі.

Наступним етапом було створення експозицій, на яких передбачалося показати різноманіття тварин не тільки України, бувшого Радянського Союзу, але й, по можливості, всього світу. Провідна роль у керівництві роботами зі створення сучасного вигляду основної експозиційної частини зоомузею належала М. М. Щербак (рис. 9), який керував усіма роботами.

Рис. 9. М. М. Щербак.

Проте потрібно підкреслити, що експозиції, а потім і фондові колекції створювалися не однією людиною, а зусиллями відносно невеликого колективу зоологів-ентузіастів різних спеціальностей, які не тільки знали, чого вони хочуть, але й уявляли як реально це можна зробити. На кожну групу тварин був призначений відповідальний виконавець, зокрема на розділ *Безхребетні* — м. н. с. Віктор Петрович Шарпило (рис. 10), *Комахи* — м. н. с. Юрій Олексійович Костюк (рис. 11), *Нижчі Хребетні*, *Круглороті*, *Риби* — аспірант Юрій Васильович Мовчан (рис. 12), *Амфібії*, *Рептилії* — с. н. с. Микола Миколайович Щербак, *Птахи* — м. н. с. Володимир Михайлович Лоскот (за участю М. М. Щербака) (рис. 13), *Ссавці* — м. н. с. Валентин Іванович Крижанівський (за участю М. М. Щербака) (рис. 14). За художнє оформлення експозицій відповідала представниця Художнього фонду України Ірина Олександрівна Хорошунова (рис. 15). Кожен виконавець виклав проект свого бачення майбутньої експозиції відповідної групи тварин і, після досить бурхливого і тривалого обговорення усіх проектів, дійшли згоди щодо подальшої роботи по створенню нової експозиції музею. Зазначимо, що для консультацій і оформлення окремих фрагментів деяких експозицій

запрошувалися фахівці з інших відділів Інституту зоології: Орест Васильович Лаврух (рис. 16), Валерій Михайлович Єрмоленко (рис. 17), Олександр Андрійович Петрусенко (рис. 18), та ін.

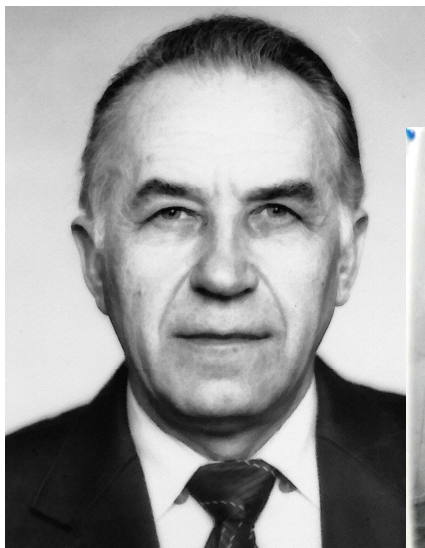

Рис. 10. В. П. Шарпило.

Рис. 11. Ю. О. Костюк.

Рис. 12. Ю. В. Мовчан.

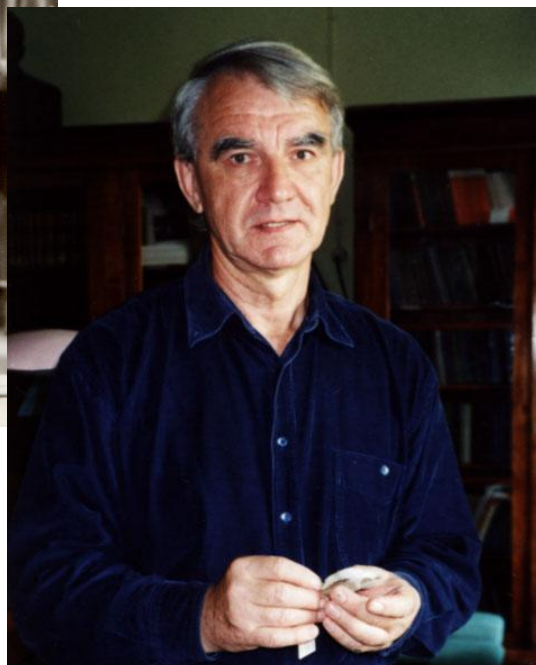

Рис. 13. В. М. Лоскот.

Рис. 14. В. І. Крижанівський.

Рис. 15. І. О. Хорошунова.

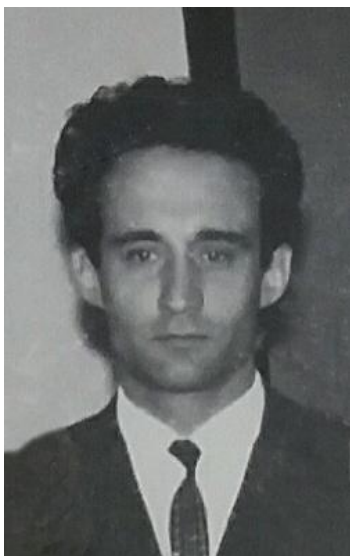

Рис. 16. О. В. Лаврук.

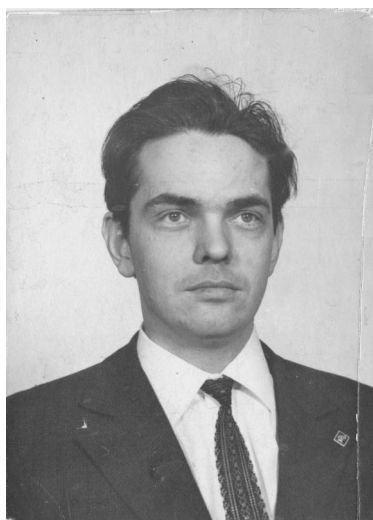

Рис. 18. О. А. Петрусенко.

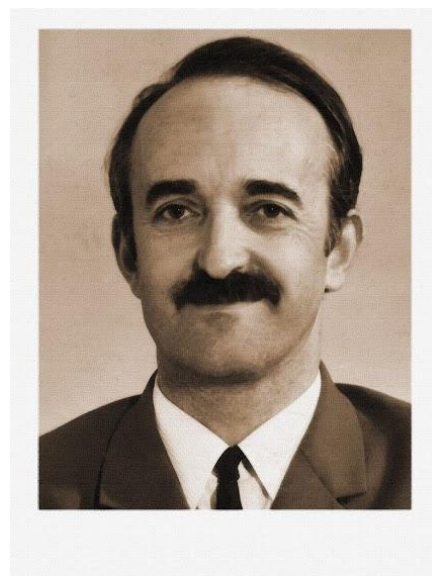

Рис. 17. В. М. Єрмоленко.

Окремо добрим, теплим словом треба згадати тодішніх основних таксидермістів відділу, безвідмовних і працьовитих знавців тварин, фанатів своєї справи: Геннадія Володимировича Сележинського (рис. 19), Євгена Робертовича Заблудовського (рис. 20, 21), Юрія Олександровича Волненко — авторів та співавторів створення діорам «Пташиний базар», «Високогірний Тянь-Шань», «Карпати», «Українське Полісся», «Лігвище морських звірів», «Чорноморський заповідник» та ін. Ці співробітники упродовж всієї своєї роботи в музеї брали безпосередню участь в експедиційних роботах, виготовили дуже велику кількість експонатів та активно допомагали в їх розміщенні у вітринах і на подіумах експозицій. До відкриття Музею було підготовлено 12 діорам. Консультантами в оформленні вітрин та діорам були М. М. Щербак, В. П. Шарпило, В. І. Таращук.

Рис. 19. Г. В. Сележинський з асистентом.

Рис. 20. Є. Р. Заблудовський.

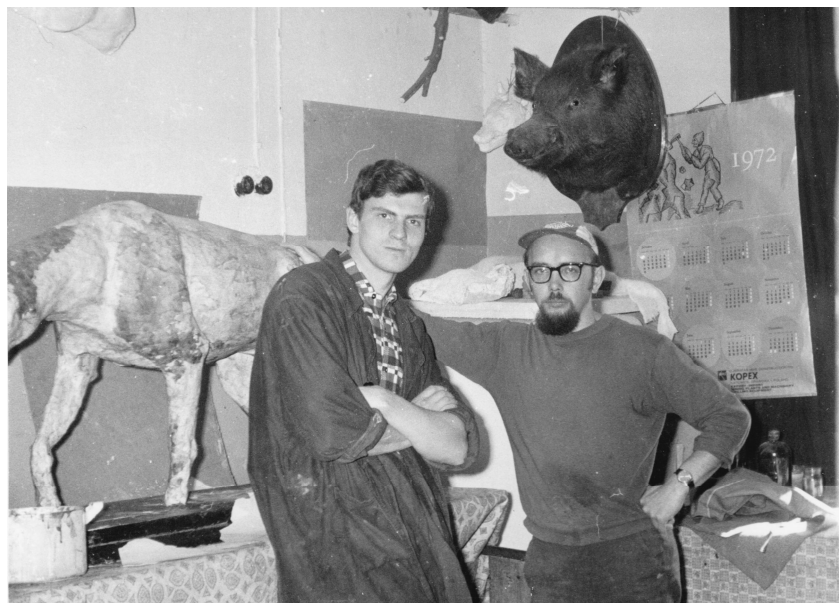

Рис. 21. Є. Р. Заблудовський і В. А. Коголь (зліва).

До оформлення експозиції не тільки Зоомузею, але й всього ЦНПМ багато сил доклав відомий український графік та скульптор-аніمالіст Геннадій Наумович Глікман (рис. 22). У художньому оформленні вітрин і діорам брали участь заслужений художник УРСР М. О. Хан, а також художники М. І. Островський, О. І. Корецький, С. Г. Волошин, В. Гурин, К. Покулітний.

Рис. 22. Г. Н. Глікман.

Крім вищезазначених співробітників в той час в Зоомузеї працювали та брали безпосередню участь у створенні експозиції та формуванні фондів Михайло Леонідович Голубев (рис. 23), Наталія Павлівна Бондарева (рис. 24), Тамара Андроніковна Литвинова, Наталія Миколаївна Волненко (рис. 25), Михайло Ігоревич Головушкін (рис. 26), Олександра Олександрівна Мухіна, Микола Олександрович Мухін, Геннадій Михайлович Тищенко, Володимир Анатолійович Коголь, Олег Зосимович Яценя (рис. 27), які також внесли вагомий вклад в створення його експозицій та в формуванні фондів окремих груп тварин.

Рис. 23. М. Л. Голубев.

Рис. 24. Н. П. Бондарева

Рис. 25. Н. М. Волненко.

Рис. 25. М. І. Головушкін.

Рис. 27. Колектив співробітників Зоомузею (1966–1967 рр.). Перший ряд (сидять) зліва направо: О. О. Мухіна, дві особи - доглядачі музею, І. Г. Підоплічко, М. М. Щербак, М. О. Мухін, О. А. Петрусенко. Другий ряд зліва направо: Н. П. Бондарева, В. А. Коголь, Т. А. Литвинова, В. М. Єрмоленко, В. П. Шарпило, О. В. Лаврух, Н. М. Волненко, Ю. В. Мовчан, Є. Р. Заблудовський, Г. М. Брусиловський (Тищенко), С. І. Пархоменко, М. Л. Голубєв.

У результаті титанічної праці та зусиль співробітників Зоологічного музею, допомоги великої кількості фахівців, в першу чергу Інституту зоології та інших установ була завершена реконструкція та побудова нової експозиції Зоологічного музею, який разом з геологічним та частково археологічним музеями відкрились у грудні 1967 р. у відповідності до Постанови Президії АН України «Про Центральний науково-природничий музей АН УРСР» від 13 листопада 1967 р.

L. G. Manilo, Yu. V. Movchan

HISTORY OF CREATION OF THE EXHIBITION AT ZOOLOGICAL MUSEUM OF THE NATIONAL MUSEUM OF NATURAL HISTORY OF NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

A new exposition of the Zoological Museum was created in the result of reconstruction. It is located in the first hall and four other halls, and consists of the departments: "Invertebrates", "Fishes", "Amphibians and Reptiles", "Birds" and "Mammals". Article discusses the principles of creating the exhibition, names of people who contributed to the formation and development of the Museum and contains old photographs of founders of the Museum and its exhibitions of different years. The leading role in the management of the works on the creation of the exposition part of the Zoological Museum was carried out by the head of the Zoological Museum (Department of Vertebrate Systematics and Zoological Museum at that time) M.M. Shcherbak, who supervised all the works. Specialists from the departments of the Institute of Zoology, taxidermists of the museum and well-known Ukrainian artists were invited to consult and design fragments of the expositions. Laboratory assistants and researchers of the Zoological Museum made a significant contribution to the creation of the exposition.

УДК 069:001.18(477)

І. Б. Доценко

Національний науково-природничий музей
НАН України
вул. Б. Хмельницького, 15, Київ, Україна, 01030
E-mail: icoronella@gmail.com

**ЗООЛОГІЧНИЙ ВІДДІЛ НАЦІОНАЛЬНОГО
НАУКОВО-ПРИРОДНИЧОГО МУЗЕЮ
НАН УКРАЇНИ У 21 СТОРІЧЧІ
(доповідь на Ювілейній конференції, присвяченій
сторіччю Зоологічного музею УАН)**

У статті подано короткий огляд розвитку Зоологічного відділу Національного науково-природничого музею у 1999–2016 рр. під керівництвом Є. М. Писанця. З одного боку, Зоологічний музей розвивався як науковий заклад, з іншого – як музейно-освітній центр. Розглядаються експедиційні роботи, наукові дослідження та друковані засоби масової інформації, робота Українського герпетологічного товариства, наукова співпраця, а також оновлення та розвиток експозиції, колекцій, внесок Зоологічного музею в освітню роботу з відвідувачами.

Ключові слова: Зоологічний музей, ННПМ НАНУ, природничий музей.

Майже на рубежі століть, у 1998 році, Зоологічний музей втратив свого керівника М. М. Щербака (рис. 1), який очолював музей понад 30 років та якому належала сама ідея створення його сучасної експозиції та у визначальній мірі її втілення.

Недовгий час (понад рік) обов'язки завідувача виконувала старший науковий співробітник відділу В. В. Маніло, за цей період було зроблено ряд поповнень у експозиції.

У 1999 Зоологічний музей очолив Є. М. Писанець — вже тоді знаний вчений, доктор біологічних наук, фаховий викладач, декан природничо-географічного факультету Мелітопольського університету, засновник та директор науково-дослідного інституту біорізноманіття наземних та водних екосистем України. (рис. 2).

© І. Б. Доценко, 2019

Рис. 1. М.М. Щербак, 1980-ті роки. (Фото з архіву Відділу зоології ННПМ НАНУ).

Рис. 2. С. М. Писанець, 1990-ті роки.

Для нього заняття цієї посади було фактично поверненням до своєї наукової alma mater, оскільки у 70-х роках він був аспірантом, а на початку 90-х — докторантом Зоологічного музею. Учителя та учня об'єднували спільні наукові інтереси, спільна музейна робота, любов до природи та мандрів, експедиційні виїзди, збори колекцій, в решті спільний хліб (рис. 3, 4, 5).

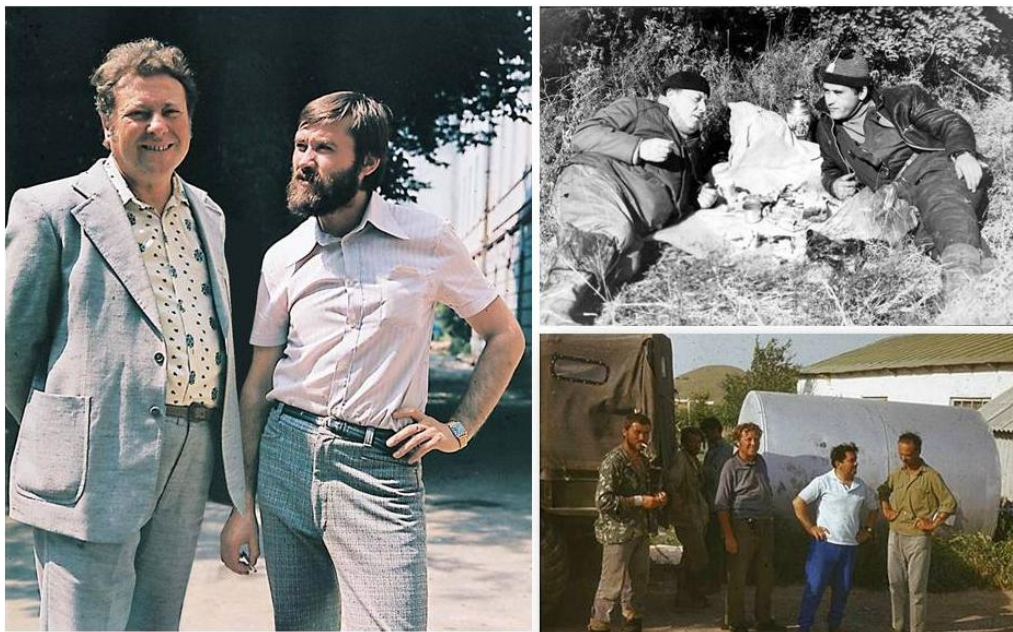

Рис. 3, 4, 5. Учитель та аспірант — М. М. Щербак та С. М. Писанець біля музею та під час експедицій. 1980-ті роки.

Тому закономірною була пропозиція Відділення загальної біології Президії НАН України (за ініціативою тодішнього директора ННПМ академіка Є. Ф. Шнюкова) про призначення Євгена Максимовича завідуючим цього закладу.

Важливо відмітити спадкоємність у керівництві Зоологічним музеєм від вчительки до учнів. Саме вона забезпечила збереження ідеї та самого духу створеної у 60-х роках експозиції Зоологічного музею, що в основі своїй збереглася і донині.

А з іншого боку, Євген Максимович, як і Микола Миколайович, величезну увагу приділяв збереженню та поповненню фондів Зоологічного музею як основі його наукового потенціалу та значенню музею саме як **наукової установи**.

Тож Є. М. Писанець приймає керівництво музеєм та згодом переїжджає з Мелітополя у Київ. Під його керівництвом продовжується робота по впорядкуванню фондів та тотальному створенню електронних баз даних усіх колекцій безхребетних та хребетних тварин, що супроводжувалося їх ревізією та виданням ряду каталогів. Особливо важливим стало написання за його ініціативи усім колективом наукових кураторів фондів та видання «Каталогу типових екземплярів Зоологічного музею ННПМ НАН України» (2001). Крім того, було видано 15 каталогів колекцій молюсків, риб, рептилій, птахів та ссавців. Також було створено окремі сховища для типових екземплярів усіх таксонів безхребетних та хребетних тварин.

Та і загалом у перші роки 21 ст. значно пожвавилася видавнича діяльність відділу. За редакцією Є. М. Писанця вийшло два випуски путівників по Зоологічному музею (2005, 2009), які продовжили низку путівників, виданих ще у 20 сторіччі за редакцією М. М. Щербака (1975, 1986, 1997). Крім того, у 2005 р. було поновлено видання «Збірника праць зоологічного музею», який до того видавався з перервами з 1925 до 1976 р. З'являються статті та монографії за матеріалами Червоної книги, праці з систематики, номенклатури, прекрасно ілюстровані видання.

Основним напрямком наукової роботи Зоологічного музею у всьому періоді, що тут розглядається, був **моніторинг біорізноманіття** з використанням колекційних зборів в якості базового матеріалу для порівняльного аналізу змін, що відбуваються в часі у основних природних фауністичних комплексах України.

Ось деякі теми, які виконував відділ у ті роки:

2000–2004 рр.: *Аналіз сучасного стану різноманіття окремих фауністичних комплексів і їх представників (підтема 1) та вдосконалення експозицій і наукових колекцій у світлі дослідження теоретичних і практичних аспектів біорізноманіття (підтема 2).*

2005–2009 рр.: *Таксономічне різноманіття тваринного світу України і інших регіонів та його відбиття в національних колекціях, як основа моніторингу загального біорізноманіття.*

2010–2015 рр.: *Колекції Зоологічного музею ННПМ НАН України і їх використання в теорії та практиці організації моніторингу біорізноманіття*

Уже з цього переліку тем зрозуміло, що робота велася одночасно по двох напрямках — як наукова (збір матеріалів, спостереження, узагальнення, висновки, значимі для аналізу змін, що відбуваються у фауністичних комплексах, та їх причин, публікації цих результатів, які мали значення для природоохоронних дій), та як музейна — а та своєю чергою складалася з роботи з фондovими колекціями, розвитку експозиції та просвітницької роботи з відвідувачами, різноманітними закладами поза межами музею та у засобах інформації (рис. 6).

Рис. 6. Схема основних складових роботи зоологічного музею ННПМ НАН України.

Зрозуміло, що робота за такою тематикою, як моніторинг біорізноманіття (у тій чи іншій формі) не може здійснюватися без експедиційних виїздів, без польових зборів усією територією України та суміжних держав (бо ж тварини не знають наших кордонів). Експедиційні ж виїзди відділу — це окрема невичерпна тема у житті зоологічного музею. Тут наводяться тільки крихти фотоматеріалів з величезного переліку експедицій, у яких брали участь співробітники Зоологічного музею протягом 2000–2016 років (рис. 7–16). Це подорожі до Карпат та Закарпаття, до Полісся, Волині, Поділля, Буковини, Придністров'я, Побужжя, до сходу та півдня України, до Криму, а також виїзди до країн Східної Європи, які здійснив Євген Максимович зі своїми учнями та співробітниками.

Рис.7. Від'їзд експедиції до Карпат. 2007 р. А. Паньков, С. Погребняк, В. Радченко, І. Доценко, В. В. Маніло.

Рис. 8. Є. М. Писанець.
Південний Буг, 2009 р.

Рис. 9. А. Паньков та водій
експедиції В. Пронь. 2005 р.

Рис. 10. В. Ремінний.
Південний Буг, 2009 р.

Рис. 11. Є. М. Писанець та
В. Ю. Ремінний, Південний
Буг, 2009 р.

Рис. 12. А. Романь, В. Раєвський,
А. Паньков. Полісся, 2013 р.

Рис. 13. О. В. Мартинов та А. М.
Романь. Полісся, 2015 р.

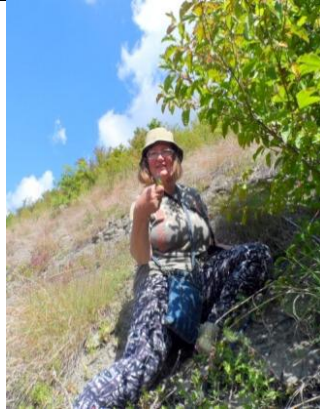

Рис. 14. В. В. Маніло, А. В. Паньков, В. І. Радченко, В. Пронь. 2005 р.

Рис. 15. І. Б. Доценко. Середнє Подністров'я. 2013 р.

Рис. 16. В. Ю. Ремінний, В. І. Радченко, І. Б. Доценко, А. М. Романь, Є. М. Писанець. Південний Буг. 2009 р.

Нерідко у таких комплексних експедиціях брали участь і колеги з інших закладів багатьох міст України — Мелітополя, Харкова, Одеси, Дніпропетровська тощо.

Співробітники музею брали участь і у проектах дослідження Чорнобильської зони відчуження (рис. 17).

Рис. 17. Орнітолог О. М. Пекло у Чорнобильській зоні.

А крім того, співробітники музею вирушали навіть у такі дальні краї, як Антарктида, для вивчення фауни та поповнення колекцій зборами загиблих тварин, оскільки держава у той час отримала на цьому мало вивченому континенті наукову базу — антарктичну станцію «Академік Вернадський» (рис. 18), яка потребувала фахових спеціалістів-зоологів. Неодноразово на станції працював орнітолог О. М. Пекло (рис. 19), один сезон — іхтіолог Л. Г. Маніло (рис. 20).

Рис. 18. Біля української антарктичної станції «Академік Вернадський». 1998 р.

Рис. 19. О. М. Пекло прибуває до Антарктиди. 1998 р.

Рис. 20. Л. Г. Маніло робить виміри у Антарктиді. 2004 р.

Після розпаду СРСР актуальним стало питання про створення Українського герпетологічного товариства. Є. М. Писанець став його організатором та першим президентом (рис. 21). Товариство провело свою першу установчу конференцію у Києві, на базі Зоологічного музею ННПМ у 2005 р. (рис. 22), і вона, як і усі наступні, стала міжнародною. У ній, окрім українських герпетологів, взяли участь вчені з Білорусі, Вірменії, Молдови, Німеччини, Казахстану, Росії. Була опублікована збірка «Матеріали першої конференції Українського герпетологічного товариства» (2005), а згодом (з 2008 року) почали виходити «Праці Українського герпетологічного товариства», головним редактором яких також був Є. М. Писанець. Надалі конференції УГТ проходили у Мелітополі, Ужгороді, Дніпропетровську, Харкові та с. Гайдари (де знаходиться база Біологічного факультету ХНУ ім. Каразіна), Одесі та Вілково, потім знов у Києві (рис. 23–25). У цьому, 2019, році відбулася 10

конференція УГТ у Кам'янці-Подільському (рис. 26), а за рік перед тим у нас у Києві — 9 (позачергова), яка була присвячена пам'яті Євгена Максимовича.

Рис. 21. Є.М. Писанець – засновник та голова УГТ. 2005 р.

Рис. 22. Учасники Першої конференції УГТ у ННПМ НАН України. 2005 р.

Рис. 23. Учасники IV конференції УГТ у Дніпропетровську. 2007 р.

Рис. 24. Учасники V конференції УГТ у Харкові. 2009 р.

Рис. 25. Учасники VI конференції УГТ у Києві, 2011 р.

Рис. 26. Учасники X конференції УГТ у Кам'янці-Подільському. 2019 р.

Праця з експозицією складає чималу частину роботи відділу загалом. Кожного тижня у санітарні дні співробітники-куратори колекцій різних систематичних груп тварин та їх помічники займаються доглядом за своїми вітринами, розвитком своїх розділів (рис. 27–30). З'являються нові експонати, біогрупи, мінідіорами, які несуть відвідувачам різнобічну інформацію про життя тварин. Також величезного об'єму роботи потребують фонди музею, їх збереження, поповнення, нагляд.

Рис. 27. Є. М. Писанець з матеріалом для експозиції.

Рис. 28. В. Чикаловець та С. Погребняк монтують вітрину.

Рис. 29. І. Б. Доценко у експозиції ящірок.

Рис. 30. В. Ю. Ремінний та В. І. Радченко працюють у залі ссавців.

Нечасто доводиться співробітникам отак, зібравшись разом, позувати перед камерою, як на цих світлинах (рис. 31, 32). Проте ці фото відображають склад відділу у різні часи, і тут ми бачимо і впізнаємо колег, які працювали чи нині працюють у інших відділах, у журналі «Вісник зоології», або стали таксидермістами з приватною практикою, але свого часу зробили внесок у справу музею.

Рис. 31. Співробітники зоологічного музею, 2003 р.: Н. Бондарева, В. Чикаловець, В. В. Маніло, А. Паньков, Л. С. Шевченко, Є. М. Писанець, І. Доценко, С. І. Золотухіна, І. Кириленко, В. Ремінний, В. В. Барабанова, Т. Кушка.

Рис. 32. Співробітники зоологічного музею, 2011 р.: стоять О. Дроботун, Н. Бондарева, А. Романь, І. Доценко, В. Чикаловець, Л. С. Шевченко, Є. М. Писанець, С. І. Золотухіна, В. В. Барабанова, Е. М. Седишева, А. І. Смірнов, Г. Ключко, В. В. Маніло, сидять В. Ремінний, С. Погребняк, В. Радченко.

Ці фото (зокрема, останнє) приводять на думку відомий рядок О. Пушкіна «Иных уж нет, а те далече...». На жаль, з усіх, кого ми тут бачимо, у відділі лишаються тільки троє: Ганна Ключко, Віра Володимирівна Барабанова та Ірина Доценко (Наталія Бондарева також ще працює у ННПМ). Більшість покинули відділ з різних обставин — хтось вже на пенсії, хтось знайшов іншу роботу... А чотирьох з тих, хто зображений на світлині, уже, на жаль, нема серед живих.

Тут ми переходимо до найсумнішої сторінки нашої історії. У 2016 р. не стало Є. М. Писанця. І ще шістьох співробітників втратив відділ за період, який тут розглядається — усі вони світлі люди, кожного хочеться згадати хоч кількома добрими словами.

Елеонора Миколаївна Седишева — найтихіша, найскромніша та найтендітніша наша співробітниця, яка, проте, виконувала величезну роботу, працюючи з багаточисельними та різноманітними фондами молюсків, співавтор каталогів.

Святослав Григорович Погребняк, наш Слава, завжди веселий, оптимістичний, товариський. За фахом акаролог, він крім величезних фондів безхребетних опікувався базами даних та розвитком сайту зоомузею, учасник багатьох експедицій, також співавтор ряду каталогів.

Олексій Вадимович Корнюшин — дуже енергійний та широко відомий вчений-малаколог, який молодим пішов від нас. Він встиг попрацювати у музеї зовсім недовго, але всім був добрим другом, при тому взяв на себе велике навантаження — одночасно працював також у Інституті зоології ім. І. І. Шмальгаузена та викладав у Соломоновім університеті. Багато працював з колекціями молюсків, співавтор каталогів, описаний ним новий вид знаходиться у експозиції музею.

Світлана Іванівна Золотухіна — завжди приязна, усміхнена, багато працювала з фондами ссавців разом з Л. С. Шевченко, співавтор ряду каталогів. Коли здоров'я вже не дозволяло працювати у музеї, то й на пенсії завжди підтримувала зв'язок із співробітниками, навідувала нас у всі свята, або ж телефонувала та поздоровляла.

І двоє наших таксидермістів — Сергій Майоров та Юрій Рабцевич, завдяки яким багато експонатів поповнило наші вітрини. Ю. Рабцевич, навіть звільнившись, все ж робив та дарував музею нові експонати.

Також за цей період пішли з життя давні співробітники музею — М. Л. Голубев, який емігрував до США ще у 90-х роках, та С. В. Тарашук, який працював у музеї на початку своєї діяльності як зоолога, а також Т. І. Котенко, яка хоча й не входила до штату Зоологічного музею, проте зробила помітний внесок у фондову колекцію рептилій відділу.

Коли йде з життя така масштабна людина, як Є. М. Писанець, яка довго керувала відділом, то зрозуміло, що закінчується епоха в існуванні музею. Що ж лишається музею, нам, співробітникам, та і загалом людям, про що ми згадуємо, обертаючись назад уже з деякої протяжності часу (а нині вже виповнюється три роки, як нема з нами Євгена Максимовича) ?

Лишаються його праці, книги: понад 100 друкованих робіт, 5 монографій, науково-популярна книжка та великий обсяг статей у журналах.

Залишаються учні — Є.М. Писанець виростив п'ятьох молодих спеціалістів — кандидатів біологічних наук: Ю. Кармишева (теж, на жаль, уже покійного), Н. Сурядну, В. Ремінного, Н. Смірнова, А. Романа. Учнів загалом значно більше — у Мелітополі, Києві, Одесі, є надія, що і вони успішно продовжать свою роботу. Крім того, Євген Максимович був професором Києво-Могилянської академії, і усі співробітники пам'ятають, як студенти, яким він викладав, проходили практику у музеї, як здавали їм перздавали свої іспити й заліки, вистроюючись у черги біля його кабінету.

Лишаються нові надбання у фондах та особливо (що видніше) у експозиції музею, нові вітрини, діорами, фотографії, нові ідеї, які втілювати тим, хто лишився, а також приносити свої, нові ідеї та втілювати їх.

Добре, що Євген Максимович лишив по собі величезний потенціал, який приваблює, приводить у музей молодь. Вона приходить — зацікавлена, активна, ініціативна — та вносить свій доробок. Теперішній наш керівник відділу В. М. Песков — також співробітник М. М. Щербака, з яким працював та бував у експедиціях на початку своєї діяльності як зоолога, він також працював у відділі зоології за часів керівництва Є. М. Писанця. У нього є своя молода команда учнів, а крім того, він узяв на свої плечі відповідальність за ту молодь, що починала під керівництвом Євгена Максимовича. Так, шоста учениця Є. М. Писанця, О. В. Ткаченко закінчила і успішно захистила дисертацію під керівництвом В. М. Пескова.

Тож життя триває. І розвиток триває — ось сьогодні ми відкрили оновлені розділи експозиції, у тому числі експозиції рептилій, що особливо символічно, бо ж обидва керівники були герпетологами! Думається, і хочеться сподіватися, що вони були б задоволені.

Світла їм пам'ять.

Автор вдячна усім колегам, які надали для цієї роботи свої фотоматеріали: Володимир Пескову, Ользі Мануїлової, Анатолію Панькову, Олександр Пеклу, Віктору Ремінному, Наталії Сурядній, Світлані Тайковій.

Збірник праць зоологічного музею / Київ, 2005. № 37. — 132 с.
Зоологический музей : путеводитель / Сост.: В. П. Шарпило, Ю. А. Костюк,

- А. А. Петрусенко и др.; отв. ред. Н. Н. Щербак; ЦНПМ АН УРСР. – Киев: Наукова думка, 1975. — 120 с.
- Зоологический музей : путеводитель / Авт.-сост. Н. Н. Щербак; ЦНПМ АН УССР. – Киев : Наукова думка, 1986. — 64 с.
- Зоологічний музей: путівник / Відп. ред. С. М. Писанець; ННПМ НАНУ. — Київ, 2005. — 80 с.
- Зоологічний музей: путівник / Відп. ред. С. М. Писанець; ННПМ НАНУ. — Київ, 2009. — 106 с.
- Каталог типових екземплярів Зоологического музея ННПМ НАН Украины. Вып. 1. Киев, 2001. — 137 с.
- Матеріали першої конференції Українського герпетологічного товариства / Київ, 2005. — 200 с.
- Праці Українського герпетологічного товариства / Київ: Зоомузей ННПМ України, 2008. — 120 с.
- Путівник по зоологічному музею / Автор-укладач М. М. Щербак ; ННПМ НАН України. — Київ, 1997. — 68 с.

I. B. Dotsenko

ZOOLOGICAL DEPARTMENT OF THE NATIONAL MUSEUM OF NATURAL HISTORY OF NAS OF UKRAINE IN THE 21ST CENTURY (REPORT MADE AT THE ANNIVERSARY CONFERENCE DEDICATED TO THE CENTENARY OF THE ZOOLOGICAL MUSEUM OF THE UKRAINIAN ACADEMY OF SCIENCES)

The paper provides a brief overview of the development of the zoological department of the National Museum of Natural History in 1999–2016 under the leadership of Ye. M. Pisanets. The Zoological Museum developed as a scientific institution on the one hand and a museum and educational center on the other. Expeditionary work, scientific research and print media, the work of the Ukrainian Herpetological Society, scientific cooperation, as well as the updating and development of the exposition, collections, the contribution of the Zoological Museum to educational work with visitors are considered.

Ю. В. Мовчан

Національний науково-природничий музей
НАН України
вул. Б. Хмельницького, 15, Київ, Україна, 01030

**ЕКСПОЗИЦІЯ І ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ МІНОГ
І РИБ У ЗООЛОГІЧНОМУ МУЗЕЇ
НАЦІОНАЛЬНОГО НАУКОВО-ПРИРОДНИЧОГО
МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ**

**Створення експозицій круглоротих і риб Зоомузею ННПМ
НАНУ**

У новоствореному Відділі систематики хребетних і зоомузей не було фахівця-іхтіолога, і тому вся робота з проектування і виконання проектів по створенню нової експозиції і фондів колекцій круглоротих і риб як до, так і після відкриття музею у 1967 р. лягла на аспіранта Ю. В. Мовчана. До нього раз чи два на тиждень приходив художник, якому замовлялися необхідні малюнки, тексти чи етикетки.

До початку реконструкції в шафах експонувалося близько 71 виду риб, багато з яких були у дуже поганому стані (поламані плавці, непрофесійне фарбування тощо), крім того для багатьох були відсутні наукові етикетки. Заміна таких експонатів і поповнення новими проводилися у такий спосіб: здобування риб під час аспірантських виїздів (пониззя Кубані, Азовське море, пониззя Дніпра, Дніпровсько-Бузький лиман, пониззя Дунаю, півн.-зах. частина Чорного моря та ін.); відлов риб у басейні Дніпра біля Києва у вихідні і вільний від роботи час; налагодження особистих контактів з науковцями Керчі, Севастополя, звідки іноді поступали хоч і нечисленні, але цікаві екземпляри риб з Чорного моря і Індійського океану, в якому тільки починали працювати наші судна. Чимало матеріалів (крім риб ще й безхребетні) було привезено автором з Далекого Сходу (Тихий океан, Охотське

море, Курильська експедиція відділу у 1965 р.), а згодом з Атлантичного і Індійського океанів та, особливо, з прісноводних водойм і морів України.

Постійно проводилася робота безпосередньо з оформлення експозиції 11 вітрин, виділених для показу: власними силами вигиналися з товстого металевого дроту основи для полицок різного формату і прирізувалося скло до них, виготовлялися чучела дрібних риб, монтувалися у циліндрах мокрі експонати, складалися і замовлялися художникам відповідні етикетки, ілюстративні матеріали та багато ін. На момент відкриття музею для відвідувачів (1967 р.) на експозиції демонструвалося вже понад 250 експонатів круглоротих і риб, більшість з яких були виготовлені тоді автором. У подальшому експозиція поповнювалася за рахунок нових надходжень: на подіумах опудала великих акул і осетрових з ЗІН РАН, риба-місяць, здобута китобійною флотилією «Радянська Україна», інші великі риби, привезені з Індійського океану, опудала з яких були виготовлені таксидермістами зоомузею за участю автора. Поповнення у вітринах відбувалося також переважно за рахунок надходжень з планових експедицій на водойми України.

На 2009 р. в Зоологічному музеї було виставлено 439 експонатів риб і круглоротих, які відносно повно відображують іхтіофауну України, а також різноманіття світової іхтіофауни. Про динаміку змін в експозиції круглоротих і риб свідчать такі показники: у 1960 р. експонувався 71 експонат, відповідно в 1964 р. — 237, в 1969 р. — 348, і в 2009 р. виставлено вже 439 одиниць. Тут доречно зазначити, що автором власноруч було зроблено загалом 175 експонатів, а саме: мокрих препаратів — 123, чучел — 47, висушених препаратів — 5, виливок — 1, що складає до 40 % всієї експозиції риб.

За рік після відкриття Зоомузею (1968 р.) за проектом автора і його безпосередньою участю у роботах по створенню і облаштуванню експозиції холу музею був відкритий живий куточок — «Акваріуми», порядок в яких підтримувала О. О. Горак. Аналогічні акваріуми силами Н. Г. Осташко пізніше були створені серед вітрин амфібій та рептилій.

На завершення слід зазначити, що існуючі експозиції круглоротих і риб зараз (через 50 років після свого відтворення!) потребують модернізації як за науковим змістом, так і з естетичного боку після відповідного ремонту і оновлення вітрин. Безумовно, така велика група тварин як риби, число видів яких більше ніж сумарне число видів усіх інших хребетних (для порівняння зазначимо, що ссавців, птахів, рептилій, амфібій тощо сумарно відомо десь 26 784 види, а світова іхтіофауна на 2017 р. налічувала 34 464 валідні види!), потребує значно більших експозиційних площ. Треба ставити питання про розширення експозиційних можливостей (додаткових площ) для створення спеціальної експозиції, у вигляді окремої великої зали безпосередньо для риб. Це можливо зробити при добудові (з боку двору) зовнішньої стіни навпроти теперішніх вікон музеїв. До речі, така реконструкція призведе до розширення експозицій і інших музеїв на відповідних поверхах. Науково-природничий музей разом з його фондами повинен відповідати критеріям не тільки столичного, але й загальнодержавного рівня!

Створення наукових фондових колекцій круглоротих і риб Зоомузею ННПМ НАНУ

Так склалося, що під час Другої світової війни були майже повністю втрачені фонди риб Зоомузею, які і раніше не були численними, оскільки музейній справі не приділялося достатньої уваги, і фактично не було фондів риб і відповідного фахівця-іхтіолога. Загалом, у 1960 р., коли автор прийшов на роботу в Інститут зоології, у «фондах» нараховувалося близько 150 екз. риб поганого збереження (часто без етикетування, пересохлі, поламані тощо). Тому створенню сучасної наукової фондової колекції риб приділялася особлива увага, тим більше, що риби були потрібні також для формування експозиції. Вже на час відкриття музею (1967 р.) вдалося збільшити фонди риб до 4,5 тис. одиниць.

Краще почали поповнюватися фондові колекції риб після переведення в 1969 р. у Зоомузей групи іхтіологів — співробітників Інституту гідробіології АН УРСР, які під час експедицій на водойми України привозили, але не всі і не завжди, в музей риб. Після кількох років наших дуже складних переговорів з керівництвом інституту гідробіології, з великими труднощами вдалося отримати від них чималу колекцію риб, яка включала численні і, мабуть, безцінні зараз довоєнні збори цих тварин, тим самим врятувавши її від знищення. На жаль, надходження у фонди риб значно скоротилися починаючи з 1990 р., коли було суттєво обмежене фінансування на експедиційні дослідження, яке триває ще в більшій мірі і в наш час, тобто матеріальна і, особливо, наукова цінність зібраних раніше серійних матеріалів з часом зростає в рази.

(Деяка статистика. На вересень 2009 р. в базі даних риб обліковано 133 904 екз. риб (1350 таксонів), зібраних у басейнах Атлантичного, Індійського, Тихого, Північного і Південного океанів з водойм понад 38 країн світу, у т. ч. 120 032 екз. з водойм України: – 187 таксонів, у т. ч. і серійні збори. Зокрема, автором, часом разом з помічниками, загалом зібрано понад 47 460 екз. риб (35,4 % з усіх, що були на той час у фондах), які представляють 704 види (52,1 % всіх видів у фондах), зокрема з водойм України 45 432 екз. (141 вид, 75,4 % фауни України), його океанічні збори представлені також численними іншими хребетними і безхребетними тваринами з 21 країни світу).

З гордістю можна стверджувати, що іхтіологічні фонди Зоомузею відповідають усім сучасним вимогам іхтіологічної науки, є чи не найбільшим сховищем регіональної іхтіофауни на пострадянському просторі і користуються увагою не тільки українських, але й зарубіжних фахівців (в них працювали іхтіологи Канади, США, Румунії, Угорщини, Німеччини, Чехії, Словаччини, Росії, Молдови та ін. країн). Слід констатувати, що приміщення фондових колекцій риб зараз стають, мабуть, вже дещо тісними і потребують розширення.

У справі наповнення фондів фактичним матеріалом загалом брало участь близько 50 кореспондентів, переважна більшість яких це науковці або знавці природи. Перелік всіх кореспондентів зайняв би дуже багато місця. Серед лідерів — фундатор і активний учасник створення серійних фондових колекцій риб Ю. В. Мовчан, який своїми дослідженнями охопив фактично всі великі річкові басейни України, прибережні води Чорного і

Азовського морів, а також багато зробив для поповнення фондів світовою фауною риб, задля чого неодноразово здійснював тривалі експедиційні виїзди на рибпромислових і наукових суднах в Індійський і Атлантичний океани, де крім риб збирав для музею представників усіх груп тваринного світу (як приклад, у 1980–1984 рр. ним, іноді з помічниками, було зібрано в межах України: риб — 8 175 екз., рептилій — 392, амфібій — 368, різних безхребетних — 150 екз., а у басейні Індійського океану — понад 3,5 тис. музейних одиниць). З малих річок України чимало риб привозили М. О. Полтавчук з С. В. Євтушенко, А. І. Смірнов, який працював на Дунаї, Дніпрі, Чорному і Азовському морях, А. Я. Щербуха — з України, Росії, Казахстану та Грузії, А. І. Олександрова — з Дніпра, Дунаю, Півд. Бугу та багато інших. Зазначимо, що зараз досить активно поповнюють фонди Л. Г. Маніло, А. В. Паньков і А. М. Романь. Велика заслуга у поповненні, нагляді і збереженні фондових колекцій риб належала Ю. Є. Рабцевичу.

Важко переоцінити значущість фондових колекцій риб для наукової роботи. Зокрема, на базі фондів проводяться різноманітні дослідження риб з водойм України, їхнього поширення, систематики, видаються каталоги, публікуються наукові монографії, статті тощо.

Найголовніше завдання працівників Зоомузею — це збереження вже створених наукових фондових колекцій риб, які є, безумовно, національним надбанням для майбутніх поколінь, та постійне їх поповнення. Без постійної роботи з поповнення фондів наукова цінність Зоомузею зводиться нанівець і подальше існування такого закладу не має перспектив.

Резюмуючи все викладене вище, треба наголосити на тому, що Зоологічний музей ННПМ НАН України (як і інші музеї ННПМ) можна порівняти з айсбергом, в якого близько 90 % об'єму знаходиться під водою і для інших його не видно, — а це і є наукові фондові колекції, і тільки близько 10 % (а фактично загалом менше 0,01 %) складає його видима частина — експозиції.

Безумовно, не можна забувати і про негативні моменти при створенні і функціонування експозицій і фондів. Так, колекції риб дуже тривалий час не мали постійного місця і переїжджали з одного не пристосованого для цього приміщення в інше не менше чотирьох-п'яти разів (на 3-й поверх, у підвал Інституту зоології до таксидермічної кімнати разом з величезними дубовими шафами, на бульвар Шевченка у приміщення бомбосховища, знову у згаданий вище підвал, і, нарешті, у сучасне сховище). Зараз важко уявити собі, скільки було витрачено часу і людських зусиль для переноски-перевозки сотень банок і циліндрів з розчином формаліну і рибами, скільки фондових одиниць було втрачено!

Чимало риб (наприклад, серія мулистого плигуна з околиць м. Карачі, Пакистан, багато екзотичних коралових риб з Індійського океану тощо) під час переїздів за відсутністю жорсткого контролю по їх збереженню, без усякого дозволу були привласнені і передані у Вищі навчальні заклади нашими працівниками-студентами тих закладів, і тому назавжди втрачені для музею. Чимало можливих майбутніх дуже цікавих експонатів, зокрема риб, привезених із Світового океану (велика манта завширшки понад 7 м, китова акула завдовжки понад 4 м тощо, наче за браком місця (?), а також

великі списоносці, вітрильники та ін. (тимчасово передані для досліджень у відділ функціональної морфології водних тварин та гідробіоніки Г. Б. Агаркова, десь зникли разом з відділом), так і не попали на експозицію.

Був і дуже промовисто-показовий, зовсім анекдотичний випадок, який тепер згадується з гіркою посмішкою. Від своїх зарубіжних колега-науковців автор дізнався про можливість придбати для музею унікальний експонат — славнозвісного целаканта, або латимерію (*Latimeria chalumnae* Smith, 1939). Ці риби вважалися вимерлими близько 65 млн років тому. Першого живого целаканта спіймали в грудні 1938 року в гирлі річки Халумна (*Chalumna*) на східному узбережжі Південної Африки. Отримавши на це «добро» від керівництва, автор почав діяти. Була велика тривала офіційна переписка і телефонні перемовини з консульством та іншими установами Франції, і нарешті звідти мені повідомили, що 1 екземпляр цієї риби, завдовжки десь 180 см, для нас відловлено, але передадуть її нам тільки після відповідної оплати. Потрібно було знайти приблизно 25–30 тисяч тодішніх російських рублів. Суму точно не пам'ятаю, але то були чималі на той час гроші. Проте й експонат, безумовно, був того вартий. У Президії АН нам відмовили, сказали шукайте самі. Дзвонив знайомим капітанам суден в Севастополь і Керч, щоб «позичити» з їх капітанського фонду, «змотався» в Одесу — все даремно. У відділі ми запропонували перерахувати зарплати співробітників — не можна, закон забороняє. А з консульства чи не щодня дзвонять і запитують, коли ми перекажемо оті клятві гроші. У розпачі зібрав цілу теку паперів з цього приводу і відніс І. Г. Підоплічко, який пішов з нею до Ради Міністрів УРСР. А там якийсь «розумник»-клерк шановному академіку сказав, мовляв, за троячку купіть на Бесарабці судака — дешевше буде, і не морочте мені голову. Отакі в нас були (а може й зараз є?) «патріоти держави», «знавці» науки і музейної справи. За два місяці потому саме ця риба опинилася в Росії, в зоомузеї Московського університету. Там на такі подарунки долі грошей не пошкодували, адже це престиж країни, міста і професії.

Науковий внесок іхтіологів як складова роботи Зоологічного музею ННПМ НАН України

У 1969 р. в Зоологічному музеї з рибами працювали м. н. с., к. б. н. Мовчан Ю. В., ст. лаб. Горак О. О., ст. лаб. Пучков П. В. Згідно з постановою Президії АН УРСР за № 124 від 21 квітня 1969 р. до Зоологічного музею Інституту зоології була переведена група співробітників-іхтіологів з Інституту гідробіології у кількості 8 чоловік: с. н. с., д. б. н. Павлов П. Й., с. н. с., к. б. н. Полтавчук М. О., м. н. с, к. б. н. Щербуха А. Я., м. н. с. Смірнов А. І., рибоводи Олександрова А. І. і Ісаєвич В. В. та вакансії 2 ст. лаборантів. Таким чином, на 1969 р. у Зоологічному музеї загалом налічувалося 11 співробітників, які мали відношення до вивчення риб: 5 наукових співробітників (с. н. с., д. б. н. — 1, с. н. с., к. б. н. — 1, м. н. с., к. б. н. — 2, м. н. с. без н. ст. — 1) і 6 одиниць допоміжного персоналу, що відповідало рівню і потенціалу якщо не окремого відділу, то принаймні добротної лабораторії. Проте в Інституті зоології іхтіологів серйозно не сприймали, і розглядали скоріше за все як безкоштовне джерело майбутніх штатних вакансій.

Д. б. н. Павлов П. Й. зі своїми вихованцями: зліва-направо сидять Білько Володимир Павлович, Павлов Петро Йосипович, Опалатенко Лілія Кирилівна; стоять Щербуха Анатолій Якович, Мовчан Юрій Василійович, Смірнов Альберт Іванович .

На превеликий жаль, на всі неодноразові звернення іхтіологів до керівництва закладу і керівництва відділу про необхідність створення в музеї фахової Лабораторії іхтіології, вони отримували категоричну відмову, хоча на той час в інших відділах Інституту зоології існували формальні лабораторії, які загалом налічували лише до 4–5 наукових співробітників разом з лаборантами. Нагадаємо також, що безпосередньо і Відділ (!) систематики хребетних і зоомузей на момент його створення в Інституті зоології (1965 р.), нараховував тільки 1 с. н. с., к. б. н. і 4 м. н. с. без наукового ступеню! Адекватних пояснень такій дискримінації колективу іхтіологів знайти важко. Мабуть, потрібно було тоді мати якусь дуже впливову і особливо дієву «руку» чи когось «пробивного» як у Президії АН України, так і в Інституті зоології, але іхтіологи не мали відповідних досвіду і практики, ну і, звичайно, «матеріальної бази». Правда, деякий час іхтіологи Зоомузею існували якимось напівофіційно у ранзі такої собі «групи іхтіологів»! Не вдаючись у подробиці, слід зазначити, що ця «група іхтіологів» за науковою продукцією не поступалася не тільки окремим лабораторіям, але й великим відділам, наприклад, того ж Інституту зоології. Як підтвердження цьому, можна згадати, що ще тільки у 1980–1988 рр. побачила світ така фундаментальна їх праця як «Фауна України. Т. 8. РИБИ» (Випуски 1–5 у шести книгах

загальним обсягом понад 2,2 тис. стор.). Цікаво, що керівництво зробило «наполегливу пропозицію» Ю. В. Мовчану і А. І. Смірнову видати свої випуски російською мовою, від якої вони, на жаль, не мали змоги відмовитися. Зауважимо, що це єдина на той час цілком опрацьована і видана група з усіх хребетних тварин проблемного видання «Фауна України», яка є результатом творчої праці «групи іхтіологів», не кажучи вже про інші монографії і книжки (тоді загалом близько 10) та понад 400 статей у фахових і популярних виданнях, активну участь і авторство у другому і третьому виданні «Червоної книги України», у створенні іхтіологічних заповідників і заказників тощо. Не маючи можливостей для подальшого розвитку («групу іхтіологів» поступово потихеньку «розтягнули» на інші спеціальності), іхтіологія, як і інші напрямки зоології хребетних, в Зоомузеї на сьогодні потроху «згасають».

Склад іхтіологів Зоологічного музею, які у різні часи (1960–2019 рр.) працювали (постійно чи тимчасово) чи працюють у Зоомузеї.

Наукові співробітники

Павлов Петро Йосипович — д. б. н., с. н. с.
Маніло Леонід Георгійович — к. б. н., с. н. с.
Мовчан Юрій Васильович — к. б. н., с. н. с.
Пінчук Віталій Іустінович — к. б. н., с. н. с.
Полтавчук Максим Олексійович — к. б. н., с. н. с.
Смірнов Альберт Іванович — к. б. н., с. н. с.
Щербуха Анатолій Якович — к. б. н., с. н. с.
Романь Анатолій Михайлович — к. б. н., н. с.
Талабішка Євгеній Михайлович — аспірант
Паньков Анатолій Валерійович — провідний інженер

Допоміжний персонал

Белевич Олексій Юрійович — лаб.
Бондарева (Лоладзе) Наталія Павлівна — ст. лаб.
Брусилівський (Тищенко) Геннадій Михайлович — ст. лаб.
Горак Олександра Олександрівна — ст. лаб.
Євтушенко Сергій Володимирович — ст. лаб.
Затуренська Валерія Рафаїлівна — ст. лаб.
Ісаєвич Володимир Володимирович — ст. лаб.-художник
Кікалов Юрій Григорович — ст. лаб.
Коголь Володимир Анатолійович — ст. лаб.
Костюшин Василь Анатолійович — ст. лаб.
Куликов Анатолій Володимирович — ст. лаб.
Мухіна Олександра Олександрівна — ст. лаб.-таксидермист
Накельський Олександр Миколайович — ст. лаб.
Олександрова Альбіна Іванівна — ст. лаб.
Пучков Павло Васильович — ст. лаб.
Пьянов Володимир Михайлович — ст. лаб.
Рабцевич Юрій Євгенович — інж. 1-ї категорії
Раєвський Володимир Юліанович — ст. лаб.
Рогинська Ірина Мойсеївна — ст. лаб.

Соломко Сергій Володимирович — ст. лаб.
Тягунов Олександр Сергійович — ст. лаб.
Черненко Каріна А. — ст. лаб.
Яременко Дмитро Михайлович — ст. лаб.

Серед допоміжного персоналу спостерігалася дуже велика плинність через неадекватне відношення керівництва відділу до працівників нижчої ланки (часом і до наукового складу) і фактичну відсутність перспектив подальшого наукового росту у останніх. Деякі з них, перейшовши в інші відділи інституту зоології, згодом захистили кандидатські дисертації та стали керівниками наукових відділів Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України.

УДК 069.02:57.082.11:37.015.2(477)

І. Б. Доценко

Національний науково-природничий музей
НАН України
вул. Б. Хмельницького, 15, Київ, Україна, 01030
E-mail: icoronella@gmail.com

**ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ ЕКСПОЗИЦІЇ
ЗООЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ НАЦІОНАЛЬНОГО
НАУКОВО-ПРИРОДНИЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ
ТА ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ У ВИКЛАДАННІ
КУРСІВ БІОЛОГІЧНИХ ДИСЦИПЛІН**

Дається короткий огляд експозиції зоологічного відділу ННПМ, яка збереглася у основних своїх концептуальних засадах протягом понад 50 років існування. Метою роботи є аналіз основних принципів експозиції та інформування про можливості використання її у викладанні курсів біологічних та суміжних природничих дисциплін на усіх освітніх рівнях. Переглянуто та проаналізовано кількісний та таксономічний склад наповнення вітрин та діорам. Наведено приклади використання експонатів, діорам, біогруп, схем, таблиць та інших засобів наочності у формуванні понять та засвоєнні термінології біологічних наук — зоології, зоогеографії, екології, еволюційного вчення, охорони довкілля та ін. Також проаналізовано перспективи розвитку експозиції з урахуванням прогресу інформаційних технологій та новітніх методів експонування зоологічних об'єктів.

Вступ

У 2017 році виповнилося півсторіччя з моменту відкриття для широкого загалу новоствореної зоологічної експозиції у складі Центрального науково-природознавчого музею АН України, а у 2019 році ми відзначаємо сторіччя заснування Зоологічного музею, який є родоначальником теперішнього музейно-наукового комплексу Національного науково-природничого музею НАН України, а також Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена. Зоологічний музей створений першим із п'яти відділів, які нині входять до ННПМ НАН України, вже при початку організації ВУАН у 1919 р.; Інститут зоології також був створений на його основі значно пізніше. В основних своїх концептуальних засадах нині діюча версія музейної експозиції збереглася понад 50 років завдяки чітко вибудованим принципам її організації відповідно до засад біологічних наук та методичних аспектів їх викладання, а також завдяки

© І. Б. Доценко 2019

раціональному використанню архітектурного простору. Експозиція зоологічного відділу розміщена у довгій галереї, холі та двох залах на третьому поверсі будівлі у центрі Києва (вул. Богдана Хмельницького, 15), яка проектувалася для жіночої гімназії, проте революційні події стали на заваді її початковому використанню. У нинішнє приміщення музей перемістився в 1928 р., а у 1930 р. на його (та інших зоологічних установ Академії наук України) базі був створений Інститут зообіології. З початком війни та німецької окупації експозиція була практично повністю демонтована. Музей відновив роботу після звільнення Києва у 1943 році, проте експозиція його ще не була діючою: музейний сектор був відновлений лише в 1956 р. У 1966 р. виходить постанова Ради міністрів УРСР про створення ЦНПМ — комплексу природничих музеїв, до яких увійшов і зоологічний. І вже 1 грудня 1967 р. музей був відкритий для відвідувачів. Створення нової експозиції під керівництвом М. М. Щербака було здійснене в рекордно короткий термін — за два з половиною роки.

За час існування діючої експозиції вийшло друком п'ять видань Путівників по зоологічному музею (1975, 1986, 1997, 2005, 2009). Також у серії Путівників по ННПМ, з яких останній — найбільш репрезентативний (2012), є розділи, присвячені зоологічному музею. Окрім цих видань, чимало статей та оглядових робіт присвячено експозиції музею (Підоплічко, Щербак, 1969; Писанець, 2005; Погребняк та ін., 2010; Червоненко, 2010; Ємельянов, Червоненко, 2016) та її використанню у викладанні біологічних дисциплін та розвитку екологічної свідомості на різних освітніх рівнях (Писанець, 2002, 2004; Доценко, 2003, 2004, 2012, 2019; Ємельянов, 2012; Ключко, 2015; Червоненко, 2015).

У 1996 р. музейний комплекс отримав статус «національного». ННПМ загалом та зоологічний його відділ є співorganizаторами вже п'яти науково-практичних конференцій з природничої музеології (2011, 2012, 2013, 2015 та 2019 років) та місцем проведення більшості з них. Таким чином, столичний природничий музей став базою для навчання та обміну досвідом працівників природничих музеїв та, особливо, для освітян, які з великою ефективністю використовують його експозицію у навчальному процесі.

Щороку зоологічний відділ музею відвідують понад 100 тис. глядачів, більшість із яких складають учні, студенти та викладачі навчальних закладів. Хоча часто вони користуються можливістю прослухати екскурсію, яку проводять наукові співробітники музею, але найбільш ефективним методом поглиблення знань, отриманих при вивченні біологічних дисциплін, є використання можливості закріплення їх спогляданням у музеї під керівництвом викладачів, які ілюструють учбові матеріали наочними прикладами.

Метою цієї публікації є аналіз наповнення та презентація для усіх зацікавлених, а особливо для викладачів біологічних дисциплін у школах та ВНЗ, можливостей поглиблення сприйняття учнями предметів, що входять до курсів біології та суміжних галузей природознавства, з використанням наочних прикладів зовнішнього вигляду та особливостей життєдіяльності тварин, особливостей біологічних явищ, закономірностей

та зв'язків у природі та необхідності природоохоронних заходів, які надає експозиція Зоологічного відділу ННПМ НАН України.

Принципи побудови експозиції зоологічного відділу музею

Розміщення експонатів у приміщеннях музею здійснене за *систематичним принципом* — від найпростіших до ссавців, *що відображає еволюцію тваринного світу*.

У вітринах представлено більшість вищих таксонів безхребетних та практично всі таксони хребетних світової фауни до рівня ряду чи родини, а вітчизняної фауни та фауни хребетних країн колишнього СРСР — до видового рівня. *Якнайповніше відображення тваринного світу* — один з важливих принципів побудови експозиції.

В експозиції *надано матеріали із зоогеографії та охорони тваринного світу*: до кожного представленого вищого таксону (до рівня ряду або родини стосовно хребетних) додається невелика мапа ареалу, а у нещодавно оновлених етикетках (жовті — види фауни України, блакитні — представники світової фауни) усіх експонатів, окрім української та латинської назв, наведено перелік географічних осередків їх існування; рідкісні види, які знаходяться під охороною, мають мітки у вигляді кольорових кіл (червоних — тварини, занесені до Червоної книги України, та синіх — види Червоного списку IUCN — Міжнародної спілки охорони природи).

Важливою засадою подачі демонстраційних матеріалів є *різноманітне представлення окремих експонатів, таксономічних груп, екологічних комплексів, особливостей взаємодії організмів, пристосування до умов середовища існування, морфологічних особливостей*. Цим цілям слугують, окрім безпосередньо експонатів, численні схеми будови систем органів у представників різних груп тварин, карти ареалів, схеми еволюційних зв'язків, малюнки та фотоматеріали, що ілюструють різні аспекти життєдіяльності (харчову поведінку, особливості розмноження, способи захисту тощо), а також біогрупи, мінідіорами та, нарешті, повнорозмірні діорами. Кількісні матеріали щодо наповнення вітрин, представлених у різних розділах експозиції, наводяться у табл. 1.

Особливу роль у формуванні уявлення про різноманітність умов існування тварин та шляхи адаптивної радіації, про екологічні зв'язки та основні поняття й закономірності екології дають діорами музею, у яких представлено усі природні зони України та значна кількість природних зон світу, а також унаочнені особливості будови, екології та поведінки їхніх мешканців. Це також прекрасний посібник у вивченні зоогеографії. Перелік діорам та представлених у них видів або вищих таксонів фауни наводяться у табл. 2.

Таблиця. 1. Кількість експонатів різних таксономічних груп та інших матеріалів, представлених у вітринах зоологічного музею ННПМ НАН України**Table 1. Number of exhibits from different taxonomic groups and other materials represented in the showcases Zoological Museum NMNH NAS Ukraine**

Розділ експозиції	Вищі таксони (царство, тип, надклас, клас), які представлені у вітринах — та номери вітрин	Кількість експонатів			Кількість малюнків та схем / фотоматеріалів / книг та ін. друк. видань
		Загальна (с — сухі, в — вологі, о — опудала, муляжі)	занесених до охоронних категорій МСОП	занесених до Червоної книги України	
Зал безхребетних (загалом 428 експонатів)	Найпростіші — 1	3в+1с	—	—	5/10/—
	Губки (Spongia) — 2	30с	—	—	2/1/—
	Кишковопорожнинні (Coelenterata) — 3, 4, 5	90с+16в	—	—	6/2/—
	Черви (типи Plathelminthes, Nematelminthes, Acantocephales, Annelida) — 6	37в	—	—	9/2/—
	Членистоногі (Arthropoda) 7 – 18	96с+16в	1	1	4/6/—
	Ракоподібні (Crustacea) — 7–9	3с	—	—	—/1/—
	Ракоскорпіони (Merostomata) — 10	23с+5в+5м	—	2	3/—/—
	Павукоподібні (Arachnida) — 10	1с	—	—	—
	Багатоніжки (Myriapoda) — 10	4с	—	—	—
	Пантоподи (Pantopoda) — 10	1в	—	—	—
	П'ятивустки (Lingnatulidae) — 10	3088с	8	55	99/64/—
	Комахи (Insecta) — 11–18	24с	6	15	—
	Моллюски	39с+6в	—	—	3/1/—
	Щупальцеві (Tentaculata) та Моллюски (Mollusca) — 20	88с+4в	—	—	—
	Голкошкіри (Echinodermata) та погонофори (Pogonophora) — 21	7в	—	—	8
Вітрина "Хордові"	Напівхордові, Покривники, Безчерепні (Hemichordata, Tunicata, Acrania) — 22	7в	—	—	8
Зал риб	Круглороті (Cyclostomata) — 23	—	—	—	—
	Хрящові риби (Chondrichthyes) — 24	32о+6в	2	2	13/—/—
	Кісткові риби (Osteichthyes) — 25–35	382	23	65	45/10/—
Зал амфібій	Земноводні (Amphibia) — 36–41	60в+46о	8	8	39/6/—
Зал рептилій	Плазуни (Reptilia) — 42–54	303в + 101о + 23с	39	11	54/31/9 кн.
Зал птахів	Птахи (Aves) — 55–90	1031о+38с	56	85	36/114/8кн.
Зал ссавців	Ссавці (Mammalia) — 91–117	539о+3в+16с	51	48	14/7/32
Вітрина «Наукові праці співробітників музею»	Плазуни	17 в,	—	—	4/14/58 друк. видань
	Моллюски	1 в,	—	—	—
	Комахи, описані співробітниками музею — 19	21с	—	—	—
«Людина і природа»	Плазуни, риби, ссавці Комахи	5в	—	—	19/45/18 друк. вид.
Вітрина «Охорона тваринного світу»	Плазуни	5с	5	5	—
	Птахи	2о	2	2	3/1/1кн.
	Ссавці	2о	2	2	—
		2о	2	2	—

Таблиця 2. Розміщення та фауністичний вміст діорам зоологічного відділу ННІМ НАН України

Table 2. The location and faunal content of the dioramas in the Zoological department of NMNH NAS Ukraine

№	Назва діорами	Місце знаходження	Представлені опудала тварин та кількість експонатів кожного з таксонів
1.	Середнє Придніпров'я The middle Prydniprovyu	Хол зоологічного музею	Лелека білий <i>Ciconia ciconia</i> (1 дорослий, 2 пташенят), горобець хатній <i>Passer domestica</i> (2), ластівка сільська <i>Hirundo rustica</i> (1)
2.	Гірська горила Mountain gorilla	Зал безхребетних	Гірська горила східна <i>Gorilla beringei beringei</i> (1)
3.	Підводний світ Карибського моря The underwater world of the Caribbean	Зал безхребетних	Губки (8), кишквопорожнинні (корали), ракоподібні (3), молоски (23), голкошкірі (1 морська зірка, 2 офіури, 38 морських їжаків), риби (32), морська черепаха (1)
4.	Український степ Ukrainian steppe	Зал птахів	Бабак або степовий сурок (<i>Marmota bobak</i>) (1), стрепет <i>Tetrax tetrax</i> (1), степовий жайворонок <i>Melanocorypha calandra</i> (1)
5.	Крим Crimea	Зал птахів	Сойка чорноголова <i>Garrulus glandarius</i> (1), кеклик <i>Alectoris chukar</i> (1), скельна ящірка Ліндхольма <i>Darevskia lindholmi</i> (1), жувелиця <i>Carabus scabrosus tauricus</i> (1), метелик <i>Brintesia circe</i> (1), наземні молоски <i>Zebrina cylindrica</i>
6.	Чорноморський заповідник Black Sea Reserve	Зал птахів	Чорноголові мартини <i>Larus ichthyaetus</i> (11 дорослих, 10 пташенят, 2 яйця), мартин тонкодзьобий <i>Larus genei</i> (1)
7.	Високогірний Тянь-Шань High-mountain Tien Shan	Зал птахів	Бабак алтайський <i>Marmota baibacina</i> (1), сніговий юрок <i>Montifringilla nivalis</i> (3)
8.	Пустеля Каракуми Kara-Kum	Зал птахів	Ховрах тонкопалий <i>Spermophilus leptodactylus</i> (2), корсак <i>Vulpes corsak</i> (1), піщанка південна <i>Merionas meridianus</i> (1)
9.	Карпати Carpathians	Зал птахів	Саламандра плямиста <i>Salamandra salamandra</i> (1), неясить сіра <i>Strix aluco</i> (1), вивірка звичайна <i>Sciurus vulgaris</i> (1)
10.	Українське Полісся Ukrainian Polesye	Зал птахів	Тетерук <i>Lyrurus tetrix</i> (2 самці, 1 самка), синиця велика <i>Parus major</i> (1)
11.	Пінгвіни Аделі Adelie penguins	Зал птахів	Пінгвіни аделі <i>Pygoscelis adeliae</i> (6 дорослих, 2 яйця)
12.	Імператорські пінгвіни Emperor penguins	Зал птахів	Імператорські пінгвіни <i>Aptenodytes forsteri</i> (3 дорослих, 5 пташенят, 1 яйце)
13.	Пташиний базар Rookery	Зал птахів	Птахи родини Чистикові : гагарки <i>Alca torda</i> (6), кайри тонкодзьобі <i>Uria aalge</i> (49 дорослих, 1 пташеня, 7 яєць), тупики <i>Fratercula arctica</i> (5), чистики звичайні <i>Cephus grylle</i> (7), род. Чайкові : мартин трипалий <i>Rissa tridactyla</i> (6)
14.	Сніговий барс (ірбіс) Snow leopard	Зал ссавців	Сніговий барс <i>Uncia uncia</i> (1)
15.	Лігвище морських звірів Rookery marine animals (представлені ластоногі з різних акваторій світу)	Зал ссавців	Тев'як довгомордий <i>Halichoerus grypus</i> (1), ларга <i>Phoca largha</i> (1), сивуч північний <i>Eumetopias jubatus</i> (1), котик морський північний <i>Callorhinus ursinus</i> (1), нерпа байкальська <i>Pusa sibirica</i> (1), нерпа каспійська <i>Pusa caspica</i> (1), леопард морський <i>Hydrurga leptonyx</i> (1), крабоїд <i>Lobodon carcinophagus</i> (1)

Експозиція зоологічного відділу не є сталою, законсервованою раз і назавжди. Протягом свого існування вона, маючи досить врівноважену структуру, постійно розвивалася, збагачувалася новими експонатами та діорамами, відображала динаміку розвитку зоологічної науки та суміжних дисциплін (зокрема, таксономічні зміни у назвах тварин), а також змін, що відбуваються у природі.

В останнє десятиліття здійснено суттєве поповнення новими експонатами розділів «Риби» (мурени — зебра та сігчаста, лосось дунайський, нерка, сом мішкозязбровий, вугор гострохвостий та вугор рисовий, мулистий стрибун, каламоіхт калабарський, дрібні тропічні риби занкл, кабуба, риба-метелик та ін.), «Амфібії та Рептилії» (пуголовок часничниці, плащоносна ящірка (рис. 1), летюча змія райська, цейлонський полоз, гадюка Нікольського; здійснено генеральне оновлення експозиції «Крокодили та морські й велетенські черепахи» з великою кількістю фотоматеріалів, та ін.), «Птахи» (турако фіолетовий, трагопан Теммінка, колекція яєць 23 видів птахів, понад 40 світлин, ін.). Особливо ж поповнився великими за розмірами експонатами зал ссавців, в значній мірі завдяки дарункам мисливців-колекціонерів (зокрема, помітний внесок у створення цієї експозиції зробив А. П. Слоневський): там з'явилося біля десятка нових експонатів (гієна плямиста, два бородавочники, димчастий леопард та рись (рис. 2), антилопи імпала та два великих пуду, самець бабуїна (рис. 3), лемур варі та ін.).

Рис. 1. Плащоносна ящірка (*Chlamydosaurus kingii*).
Fig. 1. The frilled-neck lizard (*Chlamydosaurus kingii*).

Рис. 2. Рись та димчастий леопард у експозиції музею.
Fig. 2. Lynx and clouded leopard in the museum exposition.

У сучасному формуванні розділів експозиції використовуються новітні можливості оформлення та подачі матеріалів. Особливо ефективним для унаочнення багатьох особливостей життєдіяльності тварин є використання сучасних можливостей фото- та відеотехніки. Наприклад, до ювілею Ч. Дарвіна було оформлено виставку світлин (які задіяні у експозиції і надалі), зроблених Є. М. Писанцем під час мандрівок шляхами цього видатного вченого (рис. 4). Багато вітрин поповнилися світлинами, які дозволяють якнайвиразніше ілюструвати основні біологічні поняття та показувати цікаві особливості будови та життєдіяльності тварин (особливо розділи комах, плазунів (рис. 5) та птахів).

Рис. 3. Бабуїн (*Papio cynocephalus*), самець.
Fig. 3. The yellow baboon (*Papio cynocephalus*), male.

Розділ «Безхребетні» також поповнився новими експонатами, світлинами та біогрупами (хордодес – паразитичний вид, велетенська річкова креветка, скорпіон строкатий, муляжі іксодових кліщів, біогрупи «Живлення дорослих особин та личинок туруна кримського», «Хрущ мармуровий», «Дибка сідлоносна» (рис. 6), «Цикл розвитку коромисла очеретяного» (рис. 7), муляж богомола та ін.).

При проведенні реставраційних робіт збагатилися новими експонатами і деякі діорами у залі птахів. Експонати музею знаходяться під постійним наглядом його працівників і реставруються або замінюються в міру потреби (при псуванні, вицвітанні тощо) з використанням сучасних методів та матеріалів відтворення (наприклад, суттєво

відреставровані великі експонати риб, відтворено їх природні кольори).

Інформацію та документи щодо взаємодії людського суспільства з живою природою містять невеликі, але дуже суттєві вітрини, присвячені необхідності охорони тваринного світу, тваринам, занесеним до Червоної книги, причинам зменшення їхньої чисельності. Нині здійснена робота з оновлення матеріалів вітрини, присвяченої тваринам Червоної книги України

Рис. 4. Фотоекспозиція «Галапагоські острови (від часів Дарвіна до сучасності)» (автор С. М. Писанець).

Fig. 4. Photo exhibition "Galapagos (from Darwin to modern times)" (by Ye. M. Pisanets).

Рис. 5. Оновлена експозиція великих рептилій, доповнена світлинами. (Фото О. Мартинова)

Fig. 5. Updated exposure of large reptiles, supplemented with photos (photo A. Martynov).

(у відповідності до виходу у світ нового видання цього документа) та тваринам під охороною Міжнародної спілки охорони природи — IUCN Red List).

У музеї використовуються можливості донесення інформації не тільки шляхом публікації путівників, але й за допомогою аудіогідів, для яких наукові співробітники створили тексти-коментарі, що висвітлюють суттєві відомості про кожний з розділів експозиції. У подальшому планується ширше використовувати аудіогіди, відеоапаратуру та інші мультимедійні засоби для унаочнення особливостей життєдіяльності тварин та збагачення пізнавального ряду, що надається відвідувачам зоологічного музею.

Рис. 6. Біогрупа «Дибка сідлоносна» (фото О. Мартинова)

Fig. 6. Biogroup “Common predatory bush-cricket” (photo A. Martynov).

Рис. 7. Біогрупа «Коромисло очеретяне» (фото О. Мартинова)

Fig. 7. Biogroup “Common hawker dragonfly” (photo A. Martynov).

Зоологічний відділ ННПМ є науковою установою. Його діяльність не обмежується підтриманням та розвитком експозиційної частини. Від початку існування та протягом усієї історії музею науковці, які працювали у його штаті, вивчали та описували тваринний світ України та багатьох куточків планети, вирушаючи в експедиції; вони є авторами численних наукових та науково-популярних праць, першовідкривачами багатьох видів світової фауни. Наукові досягнення вчених, які працювали у зоологічному музеї, представлені в окремій вітрині «Наукові праці співробітників музею». Помітна кількісна перевага робіт, присвячених амфібіям та рептиліям, а також новоописаних видів саме цих таксонів у вітрині зумовлена тим, що засновник сучасної експозиції М. М. Щербак був видатним герпетологом, присвятивши життя вивченню цих тварин, та засновником української наукової школи герпетологів.

На сьогодні в експозиції розміщено близько 7000 експонатів (сухих та вологих, а також опудала, муляжі та зліпки), що представляють понад 5500 видів (табл. 1).

Використання експозиції при викладанні курсів біологічних дисциплін

Експозиція зоологічного відділу ННПМ пропонує неоціненний демонстраційний матеріал до кожної теми як шкільного курсу біологічних наук, так і вузівських курсів зоології безхребетних та хребетних, екології, порівняльної анатомії та фізіології, зоогеографії, теорії еволюції, охорони природи та ін. Принципи побудови експозиції роблять її особливо зручною у використанні окремих тем цих курсів. Належним чином використані, її матеріали можуть слугувати дуже привабливим та ефективним джерелом поглиблення та полегшення сприйняття і засвоєння програм вказаних курсів, а також формування екологічно освіченої особистості.

Потрапляючи до музею, екскурсанти послідовно проходять зали безхребетних (де особливо детально представлено тип Членистоногі), риб, амфібій та рептилій, найбільший з залів, присвячений птахам, та зал ссавців. Такий спосіб побудови надає експозиції великої зручності при використанні її для викладання курсів зоології, особливо ж — основ еволюційного вчення, оскільки ідея розвитку тваринного світу отримує у цій послідовності наочне втілення. Серед матеріалів, що демонструються, міститься чимало прикладів пристосування тварин до властивого їм середовища та способу життя, поведінки, що дає уявлення про шляхи адаптивної радіації. Також у багатьох групах як безхребетних, так і хребетних демонструються приклади факторів еволюції — мінливості (індивідуальної, групової, вікової, географічної та ін.) як реалізації мутаційного процесу у зовнішніх особливостях, та рушія еволюції — природного добру, внаслідок якого і виникають різноманітні адаптації до відповідних умов середовища. Такі матеріали (приклади географічної, вікової, статеві мінливості, пристосування до різних умов існування та ін.) вміщені у розділах, присвячених комахам, риbam, амфібіям та рептиліям, птахам, ссавцям, та наочно проілюстровані схемами та малюнками. Поняття про єдиний план будови організмів, гомологічні та аналогічні органи, різницю між морфофізіологічним та біологічним прогресом та інші поняття, що складають основу порівняльної морфології та еволюційного вчення, також можна широко проілюструвати прикладами, поданими на схемах, вміщених у вітринах, та на багатьох експонатах.

У розділі, присвяченому комахам, наведено демонстраційний матеріал до понять «метаморфоз» та його види (матеріал до цього поняття є і у розділі «Амфібії»), а також «типи забарвлення» — маскуюче, попереджуваче та мімікрія. У багатьох вітринах можна знайти приклади симбіотичних зв'язків тварин між собою, або з рослинами чи бактеріями у природному середовищі (риба-причеп, рак-самітник та актинії, коралові риби та кишковопорожнинні, крокодил та пташка крокодилів сторож, пташки-запилювачі (нектарниці та колібрі), жуїні парнокопитні, живлення яких відбувається виключно завдяки симбіотичним мікроорганізмам, та ін.). Особливо цікавим прикладом симбіозу є відносно нещодавно описаний тип глибоководних морських організмів *Rogonopora* (класи погонофори та вестіментіфери), які практично позбавлені власної травної системи, а всі процеси живлення відбуваються у них завдяки симбіотичним мікроорганізмам.

У розділі «Амфібії» подано матеріали, які ілюструють явище неотенії — затримки усього життєвого циклу на личинковій стадії (яка набуває здатності до розмноження), як адаптацію шляхом уникнення переходу до існування у важких та несприятливих умовах середовища суходолу, до якого першопрохідці-амфібії

ще слабо пристосовані (експонуються неотенічні види – амфіума, сирен, протей).

Базові зоогеографічні поняття («ареал», «релікти», «ендеміки», «види-космополіти» тощо) також можна широко висвітлити завдяки експонованим зразкам. Зокрема, представлено велику кількість реліктових видів (наприклад, мечохвіст, метелик аполон, моллюск наутілус, гатерія, качкодзьоб, хохуля та ін.) та ендеміків (турун кримський, велетенська черепаха, мадагаскарські лемури та хамелеони, китайський алігатор, сліпак піщаний, сумчасті тварини — опосум, посуми, кенгуру тощо). Ареали рядів та родин позначені на відповідних картах у вітринах залів, присвячених хребетним.

У діорамах музею представлено усі природні зони України та деякі — світу, можна знайти ілюстративний матеріал для формування основних екологічних понять (екосистема, біотоп, продуценти, консументи, редуценти, екологічні піраміди, трофічні мережі, ланцюги живлення тощо), знань зоогеографії та фізичної географії (різні природні зони, фауністичне районування — ландшафтно-зональне та фауногенетичне, широтна зональність та висотна поясність), еволюційної теорії (приклади адаптацій до різноманітних умов існування). Загалом, діорами заслуговують окремої уваги, оскільки вміщена у них інформація становить особливу цінність завдяки емоційно-естетичному враженню, яке вони справляють на відвідувачів музею.

У зоологічній експозиції розміщено 15 діорам (табл. 2, рис. 8, 9) та декілька мінідіорам («Смугастих варан», «Хохулі» (рис. 10), «Полювання сірих вовків на сарну») і чимало біогруп («Живлення дорослих особин та личинок туруна кримського», «Пухівка з пташенятами на гнізді», «Слуква у листяному опаді — маскує забарвлення», «Чирянка велика з виводком», «Залицяння крячка білощокого», «Дрізд співочий біля гнізда з кладкою», «Сова болотяна зі здобиччю», «Ворона сіра розорує гніздо», «Шлюбні танці брижачів», «Райські мухоловки біля гнізда з пташенятами», «Ремез вибудовує гніздо», «Гніздовий паразитизм: кропив'янка чорноголова вигодує зозулення», «Полювання очеретяного kota», «Полювання соболя якутського» та ін.).

Рис. 8. Діорами у залі птахів.
Fig. 8. Diorams in birds hall.

Рис. 9. Діорама «Карпати».
Fig. 9. Diorama “Karpaty”.

Рис. 10. Мінідіорама «Хохулі».
Fig. 10. Minidiorama “Desmans”.

Перспективи розвитку експозиції зоологічного відділу ННПМ

Зоологічний відділ, як і увесь музейний комплекс ННПМ, перетнувши рубіж сторіччя існування, знаходиться у досить скрутному становищі щодо матеріальних можливостей розвитку своєї експозиції. Сучасні засоби інформаційно-технічного арсеналу та використання новітніх матеріалів і методів оновлення експонатів потребують значних грошових вкладень, яких нема у бюджеті музею. Здобуття нових матеріалів у природних умовах також потребує витрат на експедиційний фонд, які зараз значно скоротилися. Тому на даному етапі розвиток експозиції значною мірою йде шляхом накопичення проєктів реконструкцій окремих її частин та створення баз даних фото- та відеоматеріалів, інформаційних текстів та ін., які згодом можна буде використати для її покращення та поглиблення сприйняття науково-природничої інформації відвідувачами.

Але навіть за таких скрутних обставин проводиться велика робота з оновлення та модернізації експозиційної частини відповідно до вимог часу та розвитку наукових знань. Створені та постійно оновлюються бази даних експонатів, представлених у вітринах. Здійснено реконструкцію вітрини, присвяченої охоронним категоріям фауни України (Червоний список IUCN, Червона книга України). Створено та чекає на втілення проєкт реконструкції вітрини «Партеногенез», присвяченої особливостям розмноження, розвитку та існування популяцій природних клонів — одному з найцікавіших питань сучасної зоології та генетики (Доценко, 2013, 2015). Накопичено значний обсяг фотоматеріалів, які можуть бути використані як шляхом показу на моніторах, так і вміщені у якості ілюстративного фотоматеріалу безпосередньо у вітрини (лише мала частка його вже демонструється у такий спосіб), а також написано чимало текстів-коментарів для аудіогідів. Створено експозицію «Кабінет натураліста», де експонуються автентичні особисті речі та пристрої вчених-дослідників кінця XIX — початку XX ст.

Безумовно, підсилення пізнавального ефекту від споглядання експозиції музею лежить значною мірою на шляху розширення використання інтерактивних мультимедійних засобів паралельно з основною експозицією зоологічного музею, а це потребує чималих коштів.

Проте, навіть за наявної матеріальної скрути, можна та необхідно знаходити можливості підсилення пізнавальної цінності частин експозиції зоологічного музею. Приміром, незначне доповнення деяких діорам (наприклад, включення у діорами «Український степ» або «Пустеля Каракуми» при їх реставрації на додаток рослинам-продуцентам та тваринам-консументам першого та другого порядку ще й редуцентів — як то вміщення у них жуків-скарабейів, труподів та ін.) дозволило значно розширити їх навчально-ілюстративний ефект при розгляді складових частин екосистем та застосуванні цих прикладів у відповідних частинах курсів екології. Також шлях створення мінідіорам та біогруп, при якому відтворюється не лише зовнішній вигляд, а й особливості умов існування та пристосувань до них зображуваних тварин, є дуже перспективним і, водночас, не дуже витратним способом підсилення демонстраційного ефекту. Безумовно, можливі й інші шляхи розвитку експозиційної частини зоологічного відділу музею.

Сьогодні експозиція підтримується та поповнюється головним чином за рахунок дарунків мисливців-колекціонерів та інших аматорів, а також завдяки ентузіазму наукових співробітників музею, проте створені за останні роки проєкти потребують для свого втілення пошуків необхідних коштів та можливостей, що також є важливим аспектом перспектив її розвитку у ювілейний рік існування.

На сьогодні, коли все більш загострюються проблеми порушення екологічної рівноваги, відповідно зростає потреба у спрямуванні на це уваги відвідувачів,

насамперед учнів та студентської молоді. Крім того, необхідно формувати й усвідомлення безпосередньої небезпеки, що загрожує існуванню вже нинішніх, а більше того — прийдешнім поколінням людей, від безвідповідального руйнування природних екосистем та хижацького використання ресурсів. Пізнавальний та виховний ефект відвідування зоологічної експозиції музею буде досягнутий та багаторазово підсилений, якщо в ході його буде створено емоційне сприйняття життя на Землі як величного, складного та гармонійного комплексу різноманітних за виглядом, рівнем організації та історією істот, у кожній із яких ми знаходимо відповідності між формою та функцією, та які пов'язані між собою надскладною системою зв'язків. Цей комплекс має свою багатомільйонорічну історію, і його гармонія, досягнута протягом тривалого часу, надалі не має порушуватися, як це відбувається нині у все глобальніших масштабах. Саме розвиток експозиції зоологічного відділу ННПМ у напрямку відповідності її меті — формуванню екологічної свідомості у відвідувачів та такого світосприйняття, яке, за висловом видатного гуманіста ХХ століття Альберта Швейцера, можна сформулювати як «благоговіння перед життям» — і є, врешті, найважливішою перспективою та головним сенсом її існування.

Автор щиро вдячний за консультації щодо вмісту розділів експозиції та їх оновлення Є. М. Писанцю, С. Г. Погребняку, С. Ю. Тайковій, Л. Г. Манілу, А. В. Панькову, Л. С. Шевченко, а також І. В. Загороднюку за слушні зауваження та допомогу у редагуванні.

Література

- Доценко, І. Б. Використання експозиції зоологічного музею ННПМ НАН України у практиці викладання курсів біологічних дисциплін у загальноосвітніх навчальних закладах // Стан розвитку біологічної науки та проблеми шкільної біологічної освіти. Серія Столична освіта. — Київ, 2003. — Вип. 7. — С. 35–40.
- Доценко, І. Б. Образование и воспитание в эпоху экологического кризиса и роль педагогических и просветительских учреждений в формировании новой идеологии природопользования // Природничі науки на межі століть (до 70-річчя природничо-географічного фак-ту НДПУ). Матеріали науково-практичної конференції. — Ніжин, 2004. — С. 184–185.
- Доценко, І. Б. Експозиція зоологічного музею як база для унаочнення основ екологічної освіти // Сучасні аспекти природничої музеології : Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції, 11–13 вересня 2012 р., Київ–Канів. — Київ, 2012. — С. 126–128.
- Доценко, І. Б. Історія експерименту з акліматизації скельних ящірок роду *Darevskia* (Agribas, 1999) до каньйону русла річки Тетерів у Житомирській області // Природниче краєзнавство Житомирщини — Волині: історія та сучасність. Зб. «Велика Волинь». — Вип. 49 (Матеріали Всеукр. науково-краєзнавчої конф.). — Житомир, 2013. — С. 128–135.
- Доценко, І. Б. Проект реконструкції вітрини «Партеногенез у плазунів» у Національному науково-природничому музеї НАН України // Природничі музеї: роль в освіті та науці. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції. — Київ, 2015. — Частина 2. — С. 113–116.
- Доценко, І. Б. Оновлені експозиції зоологічного відділу Національного науково-природничого музею НАН України // Природнича музеологія. — Вип. 5. — Київ — 2019. — С. 123–125.
- Ємельянов, І. Г. Роль природничих музеїв в екологічній освіті // Сучасні аспекти природничої музеології. Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (11–13 вересня 2012 р., Київ–Канів). — Київ, 2012. — С. 128–129.
- Ємельянов, І. Г., Червоненко О. В. Нариси історії Національного науково-природничого музею НАН України (до 50-річчя з дня створення) // Вісник Національного науково-природничого музею — 2016. — Том 14. — С. 3–12.
- Зоологический музей : путеводитель / Сост.: В. П. Шарпило, Ю. А. Костюк, А. А. Петрусенко и др.; отв. ред. Н. Н. Щербак; ЦНПМ АН УРСР. — Киев: Наукова думка, 1975. — 120 с.
- Зоологический музей : путеводитель / Авт.-сост. Н. Н. Щербак; ЦНПМ АН УССР. — Киев : Наукова думка, 1986. — 64 с.
- Зоологічний музей : путівник / Відп. ред. Є. М. Писанець; ННПМ НАНУ. — Київ, 2005. — 80 с.
- Зоологічний музей : путівник / Відп. ред. Є. М. Писанець; ННПМ НАНУ. — Київ, 2009. — 106 с.
- Клочко, Г. В. Роль природничих музеїв в навчально-освітньому процесі // Природничі музеї: роль в освіті та науці. Матеріали IV Міжнародної наукової конференції. Частина II. — Київ, 2015. — С. 122–124.
- Писанець, Е. М. Загадочный мир Зоомузея // Экзо. — 2002. — № 1. — С. 52–58.

- Писанець, Е. М.* Белый воробей // Країна знань. — 2004. — № 3–4 (17). — С. 28–30.
- Писанець, Є. М.* Видавнича діяльність Зоологічного музею (стислий огляд історії і сучасності) // Збірник праць Зоологічного музею. — 2005. — С. 5–12.
- Підоплічко, І. Г., Щербак, М. М.* П'ятдесят років Зоологічного музею Академії наук Української РСР // Збірник праць Зоологічного музею. — 1969. — № 33. — С. 3–10.
- Погребняк, С. Г., Писанець, Є. М., Маніло, В. В.* Зоологічний музей ім. М. М. Щербака. Минуле та сучасне // Світогляд. — 2010. — № 4. — С. 36–45.
- Путівник по зоологічному музею / Автор-укладач М. М. Щербак ; ННПМ НАН України. — Київ, 1997. — 68 с.
- Національний науково-природничий музей НАН України / І. Г. Ємельянов, О. В. Червоненко, В. П. Гриценко, Є. М. Писанець та ін. — Київ : Горобець, 2012. — 176 с.
- Червоненко, О. В.* Національний науково-природничий музей НАН України — 2008–2010: три роки на шляху до створення музею сучасного типу // Вісник Національного науково-природничого музею. — 2010. — Том 8. — С. 143–148.
- Червоненко, О. В.* Сьогодення та перспективи природничих музеїв як наукових і освітніх закладів в Україні // Вісник Національного науково-природничого музею — 2015.— Том 13. — С. 139–141.

Dotsenko, I.V.

PRINCIPLES OF ZOOLOGICAL DEPARTMENT NMNH EXPOSITION CREATION AND ITS USE IN THE TEACHING OF BIOLOGICAL SCIENCES COURSES.

The paper provides a brief overview of the zoological museum exhibition which has been preserved in its basic conceptual principles for more than 50 years from the year of existence. The aim of the paper is to analyze the basic principles of exposure and awareness about the rich possibility of using it in teaching biology courses and related subjects at all educational levels. Quantitative and taxonomic composition of content showcases and dioramas are reviewed and analyzed. Examples of usage the exhibits, dioramas and biogroups, charts, tables and other visual aids in the formation of concepts and terminology mastering of biological sciences — zoology, zoogeography, ecology, evolutionary theory, environmental protection and others are presented. Also the perspectives of the exposition perfection with the development of information technology and new methods of exhibiting zoological objects are analyzed.

Key words: exposition, zoological museum, dioramas, teaching of biological sciences, environmental education.

UDC 069.02:57.082.11:004.58(477)

**V. V. Barabanova, H. V. Klochko, A. Yu. Maliuk,
L. G. Manilo, A. V. Martynov, A. V. Pankov,
N. A. Petrenko, S. Yu. Taykova, E. M. Ulyura**

*National Museum of Natural History, NAS of Ukraine,
15 Bohdan Khmelnytsky Str., Kyiv, 01030 Ukraine*

**A BRIEF REVIEW ON THE HISTORY OF
FORMATION AND COMPOSITION OF SCIENTIFIC
COLLECTIONS OF THE DEPARTMENT OF ZOOLOGY
OF THE NATIONAL MUSEUM OF NATURAL HISTORY,
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE**

The paper presents a brief review on the history of formation and composition of scientific collections of the Department of Zoology, National Museum of Natural History of the National Academy of Sciences of Ukraine, which currently comprise about 700 000 specimens. Hundreds of scientists and amateur naturalists took part in the formation of the scientific collections. The oldest specimens stored are dated to the middle of the 19th century. The voluminous gatherings of recent animals stored in the scientific collections of the museum represent several taxonomic groups and have a significant scientific value for both Ukrainian and foreign researchers. The scientific collections of the department consist of seven parts: the invertebrate collection without insects, the insect collection, the fish collection, the amphibian collection, the reptile collection, the bird collection and the mammal collection. Data are provided for each collection with brief notes on their total volume, oldest specimens and their collectors, researchers who largely developed and enriched the collections, as well as on type specimens. Attention is also paid to the geographical distribution of collection specimens. The main goal of this review is to draw attention to the collection's significance and to the diversity of specimens stored in the collection of recent animals of the National Museum of Natural History of the NAS of Ukraine, as well as to arise the interest of scientists from other institutions to work with the materials of these scientific collections.

Key words: NMNH NASU, recent animals, collection specimens, representativeness of collections, type specimens.

The Department of Zoology of the National Museum of Natural History of the National Academy of Sciences of Ukraine (further NMNH NASU) has a centennial history. During this time, a significant volume of animal specimens has been amassed in its scientific collection, which current number is about 700 000. These specimens were collected by hundreds of professional researchers and by amateurs. Due to their work, the collection became a national heritage available to Ukrainian and foreign

© V. V. Barabanova at al., 2019

scientists. In this survey, we aim to present the people who made a major contribution to the development of the collection of the zoological department. It should be noted that it is hard to estimate who made the greatest contribution and, in any case, such estimation is always subjective. Here we present a brief history of formation of the scientific collections housed in the Department of Zoology of the NMNH NASU with no intention to reflect on all stages of their development and on every researcher, who took part in this process. The main goal of this survey is to present the value of the collection and the diversity of specimens, as well as to arise the interest of scientists from other institutions to work with the materials housed in NMNH NASU.

The scientific collection of the Department of Zoology consists of seven parts: the collections of insects, invertebrates without insects, fishes, amphibians, reptiles, birds, and mammals. Data on respective parts of the collection and on researchers who took part in their formation we present separately.

Invertebrate Collection (without insects) (Fig. 1A–H)

The invertebrate collection comprises more than 123 000 specimens of a wide range of species. The exhibition of invertebrates, which was created from specimens of the scientific collection, represents 38 classes of 11 phyla of animals.

The oldest specimens in the collection are spiders and other invertebrates collected in 1846 by the famous scientists O. F. Brandt and A. Kinderman. The collection also includes spiders collected by M. Lukyanov in 1846–1890 and by V. O. Karavayev in the early 20th century, crustaceans collected by V. K. Sovynskiy in the early 20th century with type materials of dozens of Amphipoda species. The collection of myriapods structured by H. Lomander in the early 20th century is also among the oldest specimens, including type specimens of a number of species and subspecies.

Molluscs and acarines are the most numerous groups in the invertebrate collection. Among molluscs, gastropods are the most abundant and diverse group consisting of more than 5 500 storage units. Bivalves are represented by ca. 2500 storage units.

The collection of molluscs was enriched in different times by famous Ukrainian zoologists. Specimens collected by Yu. V. Movchan in 1981 during the expedition of the ship “Academician Vernadsky” are represented by more than 1 000 shells of bivalves and about the same number of shells of gastropods. Yu. M. Masin brought ca. 500 specimens of gastropod shells from marine expeditions in 1985–1987. Shcherbak M. M. enriched the collection with more than 1500 specimens collected in 1987 during the expedition to Primorsky Krai, Russia. Manilo L. G. brought from marine expeditions (in 1989 and 1993) about 1000 specimens, of which 700 were molluscs, and also starfish, sea urchins, corals, and crustaceans. From the middle of the 20th and to the early 21st century, the collection of freshwater and terrestrial molluscs was significantly enriched by I. B. Lyurin with specimens from Ukraine and countries of the Caucasus and Central Asia (ca. 5500 specimens in 1952–1974), A. L. Put (ca. 9200 specimens in 1952–1967), A. P. Stadnychenko (ca. 2400 specimens in 1970–1999), O. V. Korniyushin (ca. 3300 specimens in 1982–2003), as well as by L. M. Butuzova, A. I. Smirnov, I. V. Dolynska, M. L. Golubev, V. V. Manilo,

A. Ya. Shcherbukha and others. The collection also contains a large and constantly increasing amount of unprocessed materials from rivers and lakes of Ukraine. Soldatenko P. I. private collection of molluscs is also stored in NMNH NASU and consists of 830 storage units.

Figure 1. The invertebrate collection without insects: A – the way of storage of the collection of mollusc shells; B – crustaceans from S. Ya. Brodsky’s collection (mid-19th century); C – myriapodes from H. Lomander’s collection (early 20th century); D – slides with acarines; E – vessels with type specimens of amphipods described by V. K. Sovinsky (early 20th century); F – syntype of *Ceratogammarus dybowski* Sowinsky; G – slides with type specimens (holotype and paratype) of *Lacteoscythis arenaria* Pogrebnnyak, 1995; H – paratype of *L. arenaria* Pogrebnnyak, 1995.

In the middle and the end of the 20th century, a significant contribution to the development of the invertebrate collection was made by S. K. Markevych (parasitic worms and crustaceans), V. I. Monchenko (sea spiders), and V. I. Tarashchuk and V. P. Sharpilo (different marine invertebrates). The collection of gamasid mites collected by G. I. Shcherbak in 1953–1957 is quite

numerous (ca. 880 storage units) and includes type specimens.

S. G. Pohrebniak should be mentioned separately, who was curator of the invertebrate collection and gathered an abundant collection of acarines (ca. 2000 slides) from the territory of Ukraine.

The invertebrate collection includes about 1000 type specimens of about 90 species and subspecies of parasitic worms, acarines, myriapods, amphipods, etc. Information only on some of the type specimens was published (A catalogue..., 2001).

Insect Collection (Fig. 2A–I)

The catalogued part of the insect collection comprises about 288 000 catalogued specimens and it is one of the largest in Ukraine. The oldest specimens were collected by J. H. Hochhut, who, in total, enriched the collection with ca. 17 000 specimens, mainly of beetles (Coleoptera). Most of these specimens were collected in Ukraine in the second half and the end of the 19th century. Unfortunately, only part of the collection investigated in detail by modern specialists (e.g. Cryptophagidae – Ocheretna, 2019; type specimens of Staphylinidae – Glotov et al., in press.).

A major contribution to the formation of the insect collection was made by V. O. Karavayev. The specimens he collected are dated to the early 20th century and are represented by ants (Hymenoptera: Formicidae), lepidopterans (Lepidoptera), orthopterans (Orthoptera), and other insects. A significant part of these materials was collected in Ukraine and in Southeast Asia, in Java and Sumatra, and is represented by ants. It is hard to overestimate the importance of Karavayev's collection, since a significant part of insects exhibited in NMNH NASU was collected by him in Southeast Asia and other countries of Eurasia.

A substantial number of specimens was collected by M. V. Sharleman and S. Ya. Paramonov before World War II. However, in autumn 1943 the most valuable entomological collections of NMNH NASU, including those collected by these two scientists, were sent as a trophy to Germany and have not been returned to the museum since.

Thanks to the work of many researches and amateurs, lepidopterans (Lepidoptera) are one of the most represented order in the insect collection comprising more than 98 000 specimens. The enrichment of the collection with lepidopterans has not stopped since its creation, although most of the specimens were collected in the 1950s–1980s. The lepidopteran collection was enriched not only by members of NMNH NASU staff, but also by amateurs who sold or presented their gatherings to the museum. For example, half of D. S. Lastochkin's collection was bought, while the other half was presented. Lastochkin's collection contains 7 639 specimens from all continents. The lepidopteran collection was significantly enriched by Yu. A. Kostyuk, A. Kozubovskiy, B. I. Balinskiy, V. O. Karavayev, I. Zhykharev, V. Hanson, A. Tsvetaev, Yu. P. Nekrutenko, V. Lazorko and other specialists and amateurs. Specimens collected by these researchers originate from countries of Eastern Europe, the Caucasus, Africa, and Southeast and Central Asia.

P. Mihulenko ecological collection mainly represented by lepidopterans should be mentioned separately. A part of this gathering is displayed in showcases of the museum.

Figure 2. The insect collection: A – an example of storage of materials on entomological pins in boxes; B – an example of storage of materials as slides; C – an example of storage of fluid-preserved specimens; D – J. H. Hochhut’s collection of beetles, the oldest gathering of insects stored in the museum (middle to late 19th century); E – original look of vessels from V. O. Karavayev’s ant collection (early 20th century); F – *Dytiscus latissimus* Linnaeus, 1758 from J. H. Hochhut’s beetle collection (middle to late 19th century); G – lectotype of *Oxytelus rugifrons* Hochhuth, 1849; H – alotype of *Dactylobasis aberrans* Savchenko, 1963; I – holotype of *Leuctra khachapuri* Žiak et Martynov, 2019.

The order of beetles (Coleoptera) is also quite numerous in the collection being represented by ca. 65 300 specimens. Besides J. H. Hochhut, a significant contribution to the formation of the beetle collection was made by E. M. Savchenko, who gathered a large collection of Scarabaeoidea, mainly from the territory of Ukraine, D. F. Rudnev, who gathered a collection of bark beetles (Curculionidae: Scolytinae), mainly from the territory of Ukraine and Russia, particularly from Karelia and Siberia, and V. Kholodniy, who gathered a collection of beetles of Canada. Such researchers as O. A. Petrusenko, T. Prozhyha, V. V. Sovinskiy, A. Lebedev, I. Zhykharev, O. F. Kryshtal and others collected most of the beetle specimens in Ukraine and other countries of the former USSR.

It should be noted that E. M. Savchenko also gathered a large collection of crane flies (Diptera: Tipuloidea), which consists of more than 30 000 specimens from different parts of Eurasia and it is one of the largest collection of this group in Europe.

The collection of orthopterans (Orthoptera) and mantises (Mantodea) is quite numerous and its total volume is about 3000 specimens collected in different countries of Eurasia. The largest contribution to the formation of this collection was made by O. B. Kistyakivskiy and V. O. Karavayev.

The NMNH NASU also houses a large gathering of booklice (Psocoptera) consisting of about 7000 slides mainly from the territory of Ukraine. These materials were collected and mounted by I. O. Fedorenko.

The largest collection of Odonata of the Ukrainian fauna is housed in NMNH NASU (Martynov, Leshenko, 2019), and it comprises ca. 7000 specimens. This gathering was mainly formed by passing to the museum L. A. Khrokalo and A. V. Martynov's collections. In addition to the material from Ukraine, this gathering also comprises specimens from the Caucasus, Far East, Central and Southeast Asia, etc.

Besides the aforementioned researchers, a significant contribution to the formation of the insect collection was made by V. M. Yermolenko, I. G. Pljushtch, V. Yu. Rayevskiy, I. V. Dolinskaya, Z. L. Berest, V. V. Tshikolovets, Yu. V. Movchan, V. Izerskiy, I. Melikhov and others. In total, more than 300 collectors took part in the development of the insect collection including both scientists and amateurs.

The insect collection includes more than 8000 type specimens of species and subspecies of insects. The main part of these specimens is represented by large type series of ants (Hymenoptera: Formicidae) (Martynov, Radchenko, 2016), while the others represent lepidopterans (Lepidoptera: Rhopalocera and Heterocera) (Tshikolovets, 1995; A catalogue ..., 2001), crane flies (Diptera: Tipuloidea), rove beetles (Coleoptera: Staphylinidae), longhorn beetles (Coleoptera: Cerambycidae), peacock flies (Diptera: Tephritidae), black flies (Diptera: Simuliidae), mayflies (Ephemeroptera), stoneflies (Plecoptera) etc.

Fish Collection (Fig. 3A–F)

The oldest fish specimens stored in the collection of the Department of Zoology were collected by Yankovskiy in the Peter the Great Gulf of the Sea of Japan in 1898. However, the purposeful formation of the fish collection started only in the 1960s. Currently, the fish collection of the Department of Zoology is the largest and fullest regional gathering of fishes of waters of Ukraine. In total, the fish collection consists of over 152 000 specimens representing 1400 species of the world fauna (Movchan et al., 2003). Most of the specimens were collected in waters of Ukraine and well represent the species composition of Ukraine's fish fauna. The specimens were gathered by hundreds of researchers. The current number of scientists who took part in the enrichment of the collection is 368.

Yu. V. Movchan role should be emphasised, who was the founder and curator of the fish collection. Thanks to his activity, the collection was developed and enriched, and almost every third fish (47 740 specimens of 567 species) was collected by him personally or together with colleagues. His gatherings cover the widest geographic range, including Europe, Asia, Africa and almost every ocean.

Ichthyologists, who worked or are still working in NMNH NASU, also made a significant contribution to the development of the fish collection.

L. G. Manilo had been curator of the oceanic section for several years and later became curator of the entire fish collection. He took part in scientific expeditions to Ukraine, the Far East, Antarctica, and the Indian Ocean enriching the fish collection with more than 6500 specimens of almost 400 species (Manilo, 1997). Among them are also type specimens, including those that he described himself.

Because of the number of deposited specimens and of the diversity of collected species and geographic localities, we should mention A. I. Smirnov, whose name is on the labels of more than 17 000 specimens of 144 species collected in Eastern Europe from the north to the Caucasus.

A. Ya Shcherbukha had been working with the collection of freshwater perciforms and of marine fishes of Ukraine for many years. He gathered more than 2000 specimens of 59 fishes from Ukraine, Russia, Kazakhstan, and Georgia.

M. O. Poltavchuk gatherings cover the basin of the Dnipro River. He collected and deposited more than 14 000 specimens of 43 fish species.

V. I. Pinchuk passed to the collection almost 3000 specimens of 63 species, mainly of gobies, from the Azov-Black Sea Region and the Far East.

With S. V. Solomko's participation about 13 000 specimens of 79 species were collected in fresh waters of Ukraine and Belarus, and in the Black Sea.

Yu. Ye. Rabtsevych, former collections manager of the fish collection, personally collected more than 10 000 specimens of 95 species of fishes in waters of Ukraine, Belarus, the Far East, and Vietnam.

A. V. Pankov, current manager of fish collection, enriched the collection with about 8000 specimens of 75 species collected in all water basins of Ukraine.

Besides ichthyologists, other scientists also took part in the enrichment of the fish collection: M. M. Shcherbak presented fishes collected in countries of Europe, Central and Southeast Asia, and from the Far East, M. L. Golubev presented ca. 5500 specimens of 65 species from countries of Europe of Central Asia, O. M. Peklo deposited fishes from Europe, Central Asia, the Far East, and

from coastal waters of South America, E. M. Pysanets presented specimens of 26 species from Europe, Central Asia, and Nepal, A. V. Martynov enriched the collection by specimens of 30 species from Europe and Cambodia.

Figure 3. The fish collection: A – general view of the repository; B, C – *Pholis crassispina* (Temminck & Schlegel, 1845), the oldest specimen of the fish collection (late 19th century, original label was lost); D – shelves of the cabinet with type specimens; E – holotype of *Torpedo adenensis* Carvalho, Stehmann & Manilo, 2002.

Besides members of the museum staff, the fish collection also includes gatherings of colleagues from other institutions, among which the most numerous are those collected by V. O. Demchenko. They consist of about 8000 specimens of 68 species he mainly collected in waters of the Azov Region and in the Sea of Azov.

A large regional collection was amassed and passed to NMNH NASU by V.

A. Denshchik. It consists of ca. 6000 specimens of 43 species collected in waters of south-eastern Ukraine.

It should be noted that significant gatherings of fishes were passed to NMNH NASU from other institutions. For example, at the beginning of the formation of the collection in the 1960s, the Department of Zoology obtained the collections of the Institute of Hydrobiology NAS of Ukraine, which were gathered by D. E. Beling and other ichthyologists of the early 20th century. Later, fish collections were passed from Uzhhorod National University, Institute of Biology of Southern Seas NAS of Ukraine, Odesa National University, Taras Shevchenko National University of Luhansk, Institute of Marine Biology NAS of Ukraine, Scientific and Educational Centre “Biodiversity” of Melitopol State Pedagogical University, Institute of Zoology NAS of Ukraine, and from the Educational and Scientific Centre “Institute of Biology and Medicine” of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

The fish collection includes 71 type specimens of 11 species, of which 10 are holotypes and 61 are paratypes (A catalogue..., 2001).

Amphibian Collection (Fig. 4A–D)

The museum’s amphibian collection comprises about 40 000 specimens. The oldest specimens are dated to the late 19th century and were collected by O. A. Bunge in 1885 in Yakutia (*Hynobius keyserlingii*), S. N. Alferaki in 1893 in the Caucasus (*Triturus vittatus*), and O. O. Brauner in 1893–1914 in Ukraine, Russia, Belarus, Moldova, Bulgaria, Austria, Germany, Georgia, and Azerbaijan.

In the early 20th century, W. Delwig (1926) enriched the amphibian collection with materials from Georgia (Delwig, 1928), O. B. Kistyakivskiy with materials from Russia (1927) and Ukraine (1947), B. M. Popov with specimens from Ukraine (Crimea, 1938), as did I. T. Sokur (1947) and others.

It should be noted that the enrichment of the amphibian collection occurred in small numbers almost until the late 1960s. The situation changed in the early 1970s, when several hundreds of specimens were passed to the collection annually. The geography of specimens is impressively wide covering 50 countries and all continents except for Antarctica. The most active collectors who made a significant contribution to the enrichment of the amphibian collection are presented below.

M. M. Shcherbak took part in a number of expeditions from 1956 to 1989 to Ukraine, Russia, Georgia, and countries of Central Asia, and enriched the collection with more than 6000 specimens (Petrenko, Maliuk, 2019). E. M. Pysanets personally and together with colleagues, among which V. Yu. Reminniy, V. I. Radchenko, Yu. V. Karmyshev, N. M. Suriadna, O. M. Pysanets, O. M. Manuilova, and G. I. Mykytynets must be mentioned, enriched the collection with about 3200 specimens from Ukraine (ca. 1400 specimens), Central Asia (ca. 1000 specimens), and countries of Eastern Europe and Eastern Asia. S. M. Zabroda in 1978 to 1997 enriched the amphibian collection with more than 2500 specimens from almost all regions of Ukraine. M. I. Shcherban enriched the collection by ca. 1800 specimens from Ukraine (1960–1976). M. L. Golubev passed to the collection more than 1400 amphibian specimens in 1968 to 1991. His gatherings mainly include specimens from Ukraine, Russia, and countries of Central Asia. In total, over 200 collectors participated in the

formation of the amphibian collection, most of whom were scientists.

The amphibian collection contains 53 type specimens of five species of two families (Ranidae and Bufonidae), including 1 syntype, 4 holotypes, and 48 paratypes (A catalogue ..., 2001).

Figure 4. The amphibian collection: A, B – general view of shelves with materials; C – *Lissotriton vulgaris* (Linnaeus, 1758) collected by O. O. Brauner in 1906, one of the oldest specimens; D – holotype of *Bufo viridis asiomontanus* Pisanetz et Szczerbak, 1979.

Reptile Collection (Fig. 5A–F)

The reptile collection of the Department of Zoology comprises about 31 000 specimens collected in different countries during over 120 years. The oldest specimens are dated to the late 19th century. More than 200 collectors contributed to the creation and development of the reptile collection, although most of the specimens were gathered by a handful of scientists (Dotsenko, 2003a; Kukushkin, 2007; Dotsenko, 2013).

The Ukrainian zoologist of the late 19th and early 20th century O. O. Brauner must be mentioned. Despite his works are mainly devoted to the study of mammals, birds, fishes, and insects of Ukraine, his contribution is hard to overestimate. O. O. Brauner collected about 2000 reptile specimens in Ukraine and adjacent countries, which are now deposited in the department's collection. These are one of the oldest reptile series having a significant scientific importance (Dotsenko, 2003b).

Figure 5. The reptile collection: A, B – general view of shelves with materials; C – *Lacerta agilis* Linnaeus, 1758 collected by O. O. Brauner in 1903, one of the oldest specimens of the reptile collection; D – vessels with type specimens of reptiles; E – paratype of *Vipera renardi puzanovi* Kukuskin, 2009; F – paratype of *Phrynocephalus helioscopus saidalievi* Sattorov, 1981.

Due to large-scale expeditions led by M. M. Shcherbak for 40 years to more than 16 countries, the reptile collection was enriched with over 10 000 specimens of about 150 species (Szczerbak et al., 1997; Petrenko, Maliuk, 2019).

Golubev M. L. also made an important contribution to the enrichment of the reptile collection. More than 2500 specimens were passed to the collection thanks to this celebrated herpetologist. His interest was focused on toad-headed agamas, so these reptiles predominate in his gatherings.

Thanks to the famous herpetologist T. I. Kotenko, who dedicated all her life to the study of the fauna and ecology of reptiles of the steppe zone of Ukraine and adjacent countries, the reptile collection was enriched with ca. 1000 specimens mainly of the sand lizard and of the steppe-runner from the territory of Ukraine.

V. P. Sharpilo, the famous Ukrainian zoologist, not only took an active part in the development of the scientific concept of NMNH NASU exhibition, but also studied the helminths of amphibians and reptiles and thus enriched the department's collection with specimens of over 30 reptile species.

A major contribution to the enrichment of the reptile collection was made by E. M. Pysanets, former head of the Department of Zoology, and his disciples N. M. Suriadna, H. I. Mykytynets, O. M. Manuilova, N. A. Smirnov, and others. They collected materials mainly in countries of Eastern Europe, the Caucasus, and, to a lesser extent, of Central and Southeast Asia (Maliuk, 2015).

Another well-known Ukrainian herpetologist Yu. V. Karmyshev, also disciple of E. M. Pysanets, studied the reptiles of the southern steppe zone of Ukraine and passed all of his gatherings to the department's collection enriching it with almost 1000 specimens.

M. F. Tertyshnikov also enriched the reptile collection significantly. His scientific activity was focused on the North Caucasus, so all his gatherings cover Stavropol Krai of Russia. About 1000 specimens of 30 reptile species collected by M. F. Tertyshnikov are housed in the department's collection.

The reptile collection includes 589 type specimens, of which 17 are holotypes, one is a neotype, and the rest are paratypes (A catalogue ..., 2001).

Bird Collection (Fig. 6A–H)

Currently, the bird collection of the Department of Zoology comprises over 44 000 specimens represented by study skins, skin-mounts, and clutches belonging to 950 species, which makes it the largest ornithological collection of Ukraine (Peklo, 1997a, b, 2002, 2008, 2016, 2018). The main part of the collection is represented by gatherings of well-known ornithologists such as Yu. V. Kostin (2505 specimens), M. I. Golovushkin (2 483 specimens), O. B. Kistyakivskiy (2043 specimens), O. M. Peklo (1750 specimens), M. O. Burchak-Abramovich (1221 specimens), P. K. Vereshchak (1093 specimens), V. M. Loskot (1076 specimens), and V. Yu. Gerkhner (1011 specimens) (Peklo, 1997a, b, 2002, 2008, 2016, 2018).

According to the records in the First Inventory Book of the Bird Collection, the very first specimens in the department's ornithological collection were two eggs of the common ostrich bought by V. O. Karavayev in Egypt and passed to NMNH NASU on 28 June 1919 (Tajkova, Klochko, 2019a).

The oldest specimens in the department's bird collection are dated to the middle and the end of the 19th century.

Figure 6. The bird collection: A – general view of the collection; B – an example of storage of specimens; C – Yu. V. Kostin's ornithological collection (on the example of *Lanius collurio*); D – V. M. Zubarovskiy's egg collection; E – a mounted *Pelecanus erythrorhynchus* Gmelin, 1789, the oldest specimen of the collection; F – an original label from 1843; G – type specimens of *Prunella modularis fuscata* Mauesberger, 1971; H – a mounted *Toderamphus chloris* (Boddaert, 1783) collected by V. O. Karavayev (early 20th century).

During the first 15 years of the department's existence, the gatherings of V. O. Karavayev, M. L. Shcherbina, A. G. Schnee, M. V. Charlemagne, G. S. Kochubey, O. B. Kistyakivskiy, A. K. Schepe, M. O. Burchak-Abramovich, S. Ya. Paramonov, O. O. Summer, and O. O. Brauner were passed to the bird collection. In 1921, about 1000 specimens were passed to the collection from the "Proletarian Museum" and more than 5000 in 1926 from K. Kessler Ornithological Society. At this time, the bird collection was enriched with specimens that were deposited in the Natural History Museum at the Zemstvo of Taurida Governorate (Simferopol) and mainly collected in the Crimea in 1896–1903. Barey T. I. collection gathered in the territory of the modern Kherson Oblast of Ukraine and in Moldova, as well as V. L. Velikanov's private bird collection from Nizhyn, Chernihiv Oblast were also passed to the museum. In 1933–1934, O. O. Brauner presented NMNH NASU over 1000 specimens of birds collected in Poland, Moldova, Ukraine, Russia, Georgia, Uzbekistan, and Kazakhstan (Tajkova, Klochko 2019a, b).

In 1956, members of the museum staff led by M. A. Voistvenskiy began an active work on the restoration of the bird collection after World War II. Together with other scientist, such as O. B. Kistyakivskiy, B. N. Bondarenko, and M. M. Shcherbak, expeditions were organised to poorly studied regions of Ukraine and abroad. In addition to the gathering of these researchers, the bird collection was also enriched with specimens collected by V. P. Zhezherin in the Ukrainian Polissia and by P. P. Orlov in Zaporizhia and Dnipropetrovsk Oblasts.

In 1967, M. M. Shcherbak became head of the department. At this time, the formation of the bird collection continues and eventually it becomes the third largest ornithological collection of the USSR thanks to the work of Yu. A. Volenko, Ye. R. Zabludovskiy, V. M. Loskot, M. I. Holovushkin, O. Z. Yatsenia, V. P. Sharpilo, N. L. Klestov, V. A. Kogol, and others.

In the 1970s–1980s, unique collections of birds and clutches were bought, for example from Yu. V. Kostin and V. M. Zubarovskiy. At this time, a number of expeditions were organised to Ukraine, Azerbaijan, Turkmenistan, Uzbekistan, Tajikistan (Pamir), Kyrgyzstan, and to Tuva, Buryatia, Chita Oblast, Primorsky Krai, Kuril and Commander Islands of Russia. The participants of these expeditions, O. M. Peklo, Yu. O. Volenko, N. M. Volenko (Vasylenko), O. Z. Yatsenia, V. Yu. Mishchenko, N. L. Klestov, M. O. Osipova, S. I. Parkhomenko, Ye. R. Zabludovskiy, V. M. Loskot, M. I. Golovushkin, V. P. Sharpilo, V. A. Kogol and others, passed thousands of new bird specimens to the collection.

The bird collection includes type series of 6 subspecies described by Ukrainian and foreign ornithologists. The total number of type specimens is 44, of which 1 is a holotype, 20 are syntypes, and 23 are paratypes (Mlikovsky, Peklo, 2012).

Mammal Collection (Fig. 7A–F)

The mammal collection comprises over 20 000 specimens, the oldest ones of which are dated to the late 19th century (Shevtchenko, Zolotuchina, 2002, 2005; Shevtchenko, 2007).

Figure 7. The mammal collection: A – general view of the mammal collection; B – an example of storage of pelts; C – the way of storage of large osteological specimens; D – *Vulpes vulpes* (Linnaeus, 1758) collected by O. O. Brauner in 1894, one the oldest specimens of the collection; E – holotype of *Sylvaemus flavicollis ponticus* (Sviridenko, 1936); F – lectotype of *Spermophilus suslicus meridiooccidentalis* (Migulin, 1927).

The main part of the collection is represented by gatherings from the first half of the 20th century collected by O. O. Brauner, G. I. Guliy, P. A. Kryzhov, V. V. Pereverzev, N. B. Birulia, B. S. Valkh, S. B. Valkh, N. G. Hubarev, V. L. Velikanov, M. V. Charlemagne, O. P. Kryshtal, O. B. Kistiakivskiy, M. O. Burchak-Amramovich, A. I. Argiropulo, B. S. Vinogradov, O. O. Migulin, B. M. Popov, V. G. Averin, L. A. Przebilsky, and S. N. Varshavskiy. Thanks to these and other people, the mammal collection was considerably enriched and the number of specimens before World War II was about 5000–6000 gathered in different regions of the former Russian Empire. Unfortunately, a part of these specimens is now missing and the information about them is restricted to archival records.

The most significant part of the mammal collection is O. O. Brauner's gathering from 1894–1928 consisting of more than 2000 specimens. Among them rodents (1359), carnivorans (253 specimens), and lagomorphs (241 specimens) are the most numerous. These materials were collected in various regions of modern Ukraine, Moldova, Russia, Belarus, Armenia, Uzbekistan, Turkmenistan, Kazakhstan, Poland, Latvia, Lithuania, Germany, and Switzerland.

In the 1930s, O. O. Migulin, a well-known Ukrainian mammalogist, notably enriched the mammal collection with over 700 specimens, mainly of rodents (325 specimens) and carnivorans (237 specimens) from Ukraine and Russia.

In post-war years, the mammal collection was enriched by the famous zoologists V. V. Antonovich, E. G. Reshetnyk, V. I. Abelentsev, I. T. Sokur, G. V. Modin, and V. A. Mezhzherin. Thanks to their work, the mammal collection grew by almost 3000 specimens gathered in Ukraine and Moldova.

A particularly active enrichment of the mammal collection occurred in the 1960s–1980s. The geography of gatherings expanded to the Far East, the Caucasus, and Central Asia. At this time, specimens were passed to the collection by M. M. Shcherbak, L. S. Shevchenko, O. O. Gizenko, V. I. Kryzhanivskiy, I. V. Rohatko, M. I. Golovushkin, O. Ye. Zykov, G. V. Selezhynskiy, and S. I. Zolotukhina.

Since the 1990s, a significant decline has been observed in the enrichment of the collection. The most notable gathering of this period is A. M. Volokh's collection of game mammals, which currently comprises about 350 specimens and continues to grow.

Currently, the mammal collection includes 193 type specimens of 14 taxa of species and subspecies levels (A catalogue..., 2001).

In sum, hundreds of scientists and amateur researchers participated in the formation of scientific collections of the Department of Zoology of the National Museum of Natural History of the National Academy of Sciences of Ukraine. They have created animal collections of significant volume representing several taxonomic groups and having a substantial scientific value for both Ukrainian and foreign scientists. The scientific collections also include type specimens of about 500 species and subspecies, which notably increases the importance of these gatherings. Despite the decreasing trends of enrichment of the department's collections during recent years, their development continues and the members of the staff taking care of them are glad to support the interest of other researchers to processing materials of these collections.

Contacts of curators of the scientific collections stored in the Department of Zoology of the National Museum of Natural History NAS of Ukraine:

Head of the Department — Peskov V. M., *vladimir.peskov53@gmail.com*;
Invertebrate Collection (without insects) — Petrenko N. A.,
pedro261285@gmail.com;
Insect Collection — Martynov A. V., *martynov_av@urk.net*,
centroptilum@gmail.com;
Fish Collection — Manilo L. G., *manilo@museumkiev.org*;
Amphibian Collection — Petrenko N. A., *pedro261285@gmail.com*;
Reptile Collection — Maliuk A. Yu., *a.maljuk@gmail.com*;
Bird Collection — Taykova S. Yu., *tajkovaveta@gmail.com*;
Mammal Collection — Ulyura E. M., *ulyura@ukr.net*.

Additional information available on the official website of the museum:
<http://museumkiev.org/>

A catalogue of the type-specimens in the Zoological Museum, National Museum Natural History, Ukrainian Academy of Sciences, 2001. Monogenoidea, Trematoda, Cestoda, Nematoda, Hirudinea, Arachnida, Crustacea, Gastropoda, Insecta, Chondrichthyes, Actinopterygii, Amphibia, Reptilia, Mammalia. Ed. E. M. Pisanets. *Kyiv: Zoological Museum NMNH NAS of Ukraine*:1, 1–140 [in Russian].

Delwig W., 1928. Eine neue Art der Gattung *Pelobates* Wagl. aus dem zentralen Transkaukasus. *Zoologischer Anzeiger*: 75, 24–31.

Dotsenko I. B., 2003a. Catalogue of the collections of the Zoological Museum of NMNH NAS of Ukraine. Snakes. *Kiev: Zoological Museum NMNH of Ukraine*, 1–86 [in Russian].

Dotsenko I. B., 2003b. The collections of amphibians and reptiles gathered by O. O. Brauner and stored in the Zoological Museum of NMNH NAS of Ukraine. *Readings in Memory of O. O. Brauner. Proceedings of the Third International Scientific Conference. Odesa: Astroprint*, 37–39 [in Russian].

Dotsenko I. B., 2013. Methods of storage of the scientific collection of amphibians and reptiles in the Zoological Museum of NMNH NAS of Ukraine. *Practical Issues of Natural History Museology. Materials of the Third Scientific and Practical Conference (25–25 October 2013, Kyiv)*. *Kyiv*, 13–14 [in Russian].

Kukushkin O. V., 2007. On several newly obtained materials from the Crimea in the herpetological collection of the Zoological Museum of NMNH NASU. *Current Issues of Enrichment and Conservation of Zoological Collections. Proceedings of the International Scientific Symposium (18–20 September 2007)*. *Odesa*, 34–35 [in Russian].

Maliuk. A. Yu., 2015. Replenishment dynamics of reptiles collections of National Museum of Natural History NASU from 1991 to present. *Proceedings of IV International Scientific Conference / National Museum of Natural History NASU; Ed. by. I. Zagorodniuk*. *Kyiv*: 2, 59–60. [in Ukrainian].

Manilo L. G., 1997. Catalogue of the Zoological Museum, National Natural History Museum, Ukrainian Academy of Sciences. Fishes of oceans. *Kyiv: Zoological Museum NMNH NAS of Ukraine*, 1–138 [in Russian].

Martynov A.V., Leshenko D.A., 2019. Damselflies and dragonflies (Insecta: Odonata) of Ukraine in the collection of the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine. *Natural History Museology*, 5: 188–190.

Martynov A.V., Radchenko R.G., 2016. Karawajew's ant type specimens (Hymenoptera, Formicidae) in the National Museum of Natural History of the National Academy of Sciences of Ukraine. *Zootaxa* 4097(2): 244–254. <https://doi.org/10.11646/zootaxa.4097.2.6>

Mlikovsky J., Peklo A., 2012. Type specimens of birds in the collection of the National Museum of Natural History, National Ukrainian Academy of Sciences, Kiev, Ukraine. *Journal of the National Museum (Prague), Natural History Series*, 181: 5–13.

Movchan Yu. V., Manilo L. G., Smirnov A. I., Shcherbukha A. Ya., 2003. Catalogue of collections of the Zoological Museum, National Museum of Natural History, Ukrainian Academy of Sciences. Cyclostomata and Fishes. *Kiev: Zoological Museum NMNH of Ukraine*, 1–342 [in Russian].

Ocheretna K., 2019. Johann Hochhuth and his collection of silken-fungus beetles (Coleoptera: Cryptophagidae): significance and unique specimens. *GEO&BIO*, 18, 139–146. <https://doi.org/10.15407/gb1811>.

Peklo A.M., 1997a. Birds. Non-Passeriformes (Charadriiformes-Piciformes). Catalogue of collections of the Zoological Museum, NSNHM. *Kiev: Zoological Museum NMNH of Ukraine*, 2: 1–235 [in Russian]

Peklo A.M., 1997b. Birds. Non-Passeriformes (Sphenisciformes-Gruiformes). Catalogue of collections of the Zoological Museum, NSNHM. *Kiev: Zoological Museum NMNH of Ukraine*, 1: 1–156 [in Russian].

Peklo A.M., 2002. Birds. Passeriformes (Tyrannidae, Hirundinidae, Dicruridae, Oriolidae, Corvidae, Cracticidae, Paradoxornithidae, Timaliidae, Campephagidae, Pycnonotidae, Cinclidae, Troglodytidae, Mimidae, Muscicapidae, Bombycillidae, Ptilonotidae, Laniidae, Sturnidae, Meliphagidae, Zosteropidae, Vireonidae, Coerebidae, Parulidae, Ploceidae, Viduidae, Estrildidae, Icteridae, Thraupidae, Fringillidae). Catalogue of collections of the Zoological Museum, NSNHM. *Kiev: Zoological Museum NMNH of Ukraine*, 3: 1–312 [in Russian].

Peklo A.M., 2008. Birds. Passeriformes (Alaudidae, Motacilidae, Prunellidae, Sylviidae, Regulidae, Paridae, Remizidae, Sittidae, Trichodromadidae, Certhiidae, Aegithalidae, Passeridae, Emberizidae). Catalogue of collections of the Zoological Museum, NSNHM. *Kiev: Zoological Museum NMNH of Ukraine*, 4: 1–410 [in Russian].

Peklo A.M., 2016. Birds. Non-Passeriformes. The oological collection of the Zoological Museum, NSNHM. *Kiev*, 1: 1–214 [in Russian].

Peklo A.M., 2018. Birds. Passeriformes. The oological collection of the Zoological Museum, NSNHM. *Chernivtsi*, 2: 1–224 [in Russian].

Petrenko N. A., Maliuk. A. Yu., 2019. Role of Mykola Mykolaiovych

Sczerbak in the formation batracho- and herpetological collection of the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine. *Proceedings of the X-th International Conference of the Ukrainian Herpetological Society (16-18 September, 2019, Kam'yanets-Podilsky)*. Kyiv: Zoological Museum of NMNH NASU: 45–48 [in Ukrainian].

Shevtchenko L. S., 2007. Catalogue of the collections of the Zoological Museum NSNHM NAS of Ukraine. Mammals (Carnivora, Lagomorpha (Supplement)). *Kiev: Zoological Museum NMNH of Ukraine*: 3, 1–80 [in Russian].

Shevtchenko L. S., Zolotuchina S. I., 2002. Catalogue of the collections of the Zoological Museum NSNHM NAS of Ukraine. Mammals (Muridae). *Kiev: Zoological Museum NMNH of Ukraine*: 1, 1–217 [in Russian].

Shevtchenko L. S., Zolotuchina S. I., 2005. Catalogue of the collections of the Zoological Museum NSNHM NAS of Ukraine. Mammals (Insectivora, Chiroptera, Lagomorpha, Rodentia). *Kiev: Zoological Museum NMNH of Ukraine*: 2, 1–238 [in Russian].

Szczerbak N. N., Tokar A. A., Kirilenko I. V., 1997. Catalogue of the Collections of the Zoological Museum of NMNH NAS of Ukraine. The Common Geckos (Reptilia: Sauria: Geckonidae). *Kyiv, Zoological Museum of NMNH NASU*: 1–45 [in Russian].

Tajkova S., Klochko A., 2019a. A. Brauner's ornithological collection in the collection of the National Natural History Museum of NAS, Ukraine. *Ukrainian fauna on the verge of XX-XXI Century. Status and Biodiversity of ecosystems of protected areas" dedicated to 220-birthday anniversary of A. Zawadzki*. Lviv: 162–163. [in Ukrainian].

Tajkova S., Klochko A., 2019b. Enlargement of the ornithological collection of the Department of Zoology of the National Museum of Natural History NAS of Ukraine in 1919–1933. *Natural History Museology: Natural History Museums in Ukraine: Formation and Prospects for Development*. Edited by I. Zagorodniuk. National Academy of Sciences of Ukraine; National Museum of Natural History. Kyiv: 5. 99–101. [in Ukrainian].

Tshikolovets V.V., 1995. A Catalogue of the Type-Specimens of the Lepidoptera IV. A Catalogue of the Type-Specimens of the Lepidoptera (Rhopalocera, Heterocera) in the Schmalhausen. Institute of Zoology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kiev. 1–92.

В. В. Барабанова, Г. В. Клочко, А. Ю. Малюк, Л. Г. Маніло, О. В. Мартинов, А. В. Паньков, Н. А. Петренко, С. Ю. Тайкова, Є. М. Улюра.

КОРОТКИЙ ОГЛЯД ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ТА СКЛАДУ НАУКОВИХ ФОНДІВ ВІДДІЛУ ЗООЛОГІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО НАУКОВО-ПРИРОДНИЧОГО МУЗЕЮ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ.

У роботі надано короткий огляд історії формування та складу наукових фондів відділу зоології Національного науково-природничого музею НАН України, які наразі нараховують близько 700 тис. екземплярів.

У створенні наукових фондів взяли участь сотні науковців та дослідників-аматорів. Найдавніші зразки, що зберігаються датуються серединою ХІХ століття. Значні за об'ємом колекції рецентних тварин різних таксономічних груп, що представлені у науковій колекції музею, мають величезне наукове значення як для національних, так і закордонних дослідників. Наукові фонди відділу розділені на сім частин – фонди безхребетних без комах, фонди комах, іхтіологічні фонди, фонди земноводних, фонди плазунів, орнітологічні фонди та фонди ссавців. Окремо для кожної частини колекції коротко висвітлено дані щодо загального об'єму зібрання, щодо найдавніших зразків та їх колекторів, щодо дослідників, які зробили найбільший внесок у поповнення та формування фондів, щодо наявності типових екземплярів. У огляді також приділяється увага географічному розподілу колекційних зразків. Основна мета нарису – звернути увагу на значущість зібрань та різноманіття зразків, що вміщують у собі колекції рецентних тварин Національного науково-природничого музею НАН України, а також пробудити інтерес у науковців з інших установ до роботи з матеріалами цих наукових фондів.

Ключові слова: ННПМ НАНУ, сучасні тварини, колекційні зразки, репрезентативність колекції, типові екземпляри.

УДК 636.025:57.082.2(477)

Д. О. Ткачев

*БІОН Тераріум центр,
пр. Перемоги, 10-А, Київ, Україна
E-mail: dmitri.tkachevt@bion.com.ua*

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОГО НАУКОВО-ПРИРОДНИЧОГО МУЗЕЮ НАН УКРАЇНИ В СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ «БІОН ТЕРАРІУМ ЦЕНТРУ»

Наведено відомості про розвиток тераріумістики в Україні з початку ХХ ст. Висвітлюється роль в цьому напрямку відомих українських вчених-герпетологів, перш за все М. М. Щербака. В останні 10 років «БІОН Тераріум Центр» зробив вирішальний внесок у світовий розвиток тераріумістики як області зоокультури (герпетокультури) і інструменту збереження рідкісних видів шляхом створення штучних популяцій рідкісних і зникаючих рептилій. Показана історія виникнення та розвитку цієї компанії, її зв'язок з Національним науково-природничим музеєм і українською герпетологічною школою, досягнення та основні напрямки роботи, в тому числі міжнародне співробітництво.

К л ю ч о в і с л о в а: герпетокультура, Україна, «БІОН Тераріум Центр», міжнародне співробітництво.

Герпетологія як міст до герпетокультури

Тераріумістика на території України сягає своїм корінням початку ХХ ст. У 1911 р Київське товариство любителів природи почало видавати журнал «Вісник любителя акваріуму і тераріуму». Видання виходило щомісяця протягом двох років під редакцією Б. В. Тимофійовича. 15 грудня 1912 р. журнал припинив своє існування.

У 1975 році, коли я був учнем 5-го класу середньої київської школи № 77, мені пощастило бути прийнятим в професійне середовище співробітників Зоологічного музею АН УРСР. Моїм наставником і старшим другом на багато років стала чудова людина і прекрасний герпетолог Михайло

© Д. О. Ткачев, 2019

Голубев. Це був плідний час становлення особистості, спілкування з цікавими людьми і долучення до герпетології як науки.

У березні 1982 року, за ініціативою директора Зоологічного музею АН УРСР (зараз відділ Зоології Національного науково-природничого музею НАН України), одного з провідних радянських герпетологів Миколи Миколайовича Щербака, була організована секція тераріумістів на базі цього музею. Секція об'єднала під одним дахом найактивніших тераріумістів-любителів Києва, які довгий час трималися поодинокі, і це, безумовно, сприяло обміну досвідом, отриманню цінної інформації, професійних знань і розвитку тераріумістики в Україні в цілому. Програмною метою роботи секції була розробка методик утримання й розведення рідкісних та зникаючих амфібій і рептилій фауни СРСР. Науково-методичне керівництво роботи секцією здійснював професор М. М. Щербак. Микола Миколайович брав безпосередню участь у всіх засіданнях, сам координував науково-дослідну роботу. Головою секції був я, Дмитро Ткачов. До цього часу я вже серйозно захоплювався тераріумістикою і мріяв пов'язати з нею своє майбутнє. Завдяки науковим зв'язкам і авторитету Зоологічного музею, і безпосередньо М. М. Щербака, члени секції тераріумістів мали можливість брати участь в багатьох експедиціях, а також проводити самостійні польові дослідження. Так, наприклад, мною були проведені комплексні роботи з вивчення біології та обліку чисельності леопардового полоза, *Zamenis situla* (Linnaeus, 1758), в Криму, а також його утримання в неволі. Секція вела активну діяльність до 1987 року. Її виникнення не випадково збіглося з періодом розквіту Київської школи герпетологів, відомими представниками якої стали М. Голубев, Є. Писанець, В. Песков, І. Доценко, О. Некрасова та інші. Не можу не відзначити видатного паразитолога В. Шарпило, який багато сил і часу присвятив роботі з молодими перспективними герпетологами Зоологічного музею.

Українська школа герпетології, яку створив М. М. Щербак, була центром тяжіння вчених з республік колишнього СРСР і далекого зарубіжжя. Цьому сприяло кілька причин — професійна команда, багаті музейні фонди (експедиції вирушали в Туркменію, Монголію, Вірменію, Туву, не кажучи вже про Україну) і активна наукова діяльність (досить подивитись на сукупну кількість публікацій співробітників Музею за той період). Микола Миколайович Щербак, який був обдарованим організатором науки і високоосвіченою людиною, добре усвідомлював значення тераріумістики (герпетокультури) ще до того, як вона стала світовим трендом. Це можна побачити навіть в матеріалах герпетологічних конференцій тих років. Він був вимогливим, але ефективним наставником, вмів надихати і мотивувати людей, яким довіряв. Свого часу М. М. Щербак передав мені на утримання мадагаскарську ігуану (*Oplurus cuvieri* (Gray, 1831)), з чого і почалася моя любов до Мадагаскару. Він допомагав в організації польових досліджень, дозволив організувати виставку рептилій при Зоологічному музеї, був ініціатором створення лабораторії з розведення рідкісних видів рептилій при Київському зоопарку, яка, на жаль, проіснувала недовго через нестачу коштів і конфлікт інтересів двох відомств. У ній встиг попрацювати І. Неїжко, який сьогодні є провідним

фахівцем у «БІОН Тераріум Центр».

У 90-х р в Україні також функціонувала секція тераріумістів при Державному музеї природи Харківського національного університету ім. Каразіна. Ще 20 років тому Харків був містом з «високою щільністю» тераріумістів-любителів в Україні.

«БІОН Тераріум Центр» - етапи становлення

Герпетокультура (подібно до аквакультури) — це широкомасштабне розведення земноводних та плазунів, а також кормових безхребетних для потреб тераріумістики. Причиною масштабності є те, що багатьом людям подобається мати цих незвичайних істот в якості домашніх улюбленців. Герпетокультура розвивалася завдяки можливості компактного утримання, високій плодючості багатьох видів та постійному розвитку методів розведення. Цей бізнес також включає виробників продуктів живлення та вітамінів, тераріумів, обладнання (світильників, декорацій тощо), а також авторів спеціальної літератури.

Герпетокультура з'явилась вперше в США у 1980-х рр., а зараз широко поширена по всьому світу. Центри розведення та ферми існують у Білорусі, Чехії, Голландії, Німеччині, США, Канаді, Японії, Таїланді, Китаї, Суринамі та інших країнах. В Україні «БІОН Тераріум Центр» успішно працює та розвивається вже понад 27 років.

Спочатку, в 1991 році, «БІОН Тераріум Центр» був створений як структурний підрозділ Промислового центру "BION" тоді експортної компанії. Сьогодні це на 90 % центр розведення екзотичних тварин. Ми не працюємо з видами української фауни. По суті, «БІОН Тераріум Центр» є комплексом лабораторій для розведення безхребетних, плазунів, амфібій та навіть деяких екзотичних ссавців у співпраці із зоопарками. Наші лабораторії розташовані в Києві та Харкові (рис. 1). В умовах наших лабораторій всі тварини проходять повний цикл розмноження від парування дорослих до підросування молодих особин і отримання покоління F2 і далі. За весь час існування в центрі було розведено близько 200 видів. Сьогодні ми розводимо одночасно близько 70 видів рептилій.

Рисунок 1. Будівля «БІОН Тераріум Центру», м. Київ.

У 1993 році, на запрошення американського сенатора Слейда Гортон (штат Вашингтон), я, як засновник та директор «БІОН Тераріум Центру», отримав унікальну можливість детально ознайомитись з організацією такого бізнесу в США. Ця поїздка була організована за допомогою Михайла Голубева, який на той час переїхав до США. Цей досвід виявився цінним доповненням до зоологічної практики, яку він отримав у студентські роки під керівництвом професора М. М. Щербака. До речі, останньою спільною роботою Миколи Миколайовича й М. Голубева стала публікація в США фундаментального видання “Gecko Fauna of the USSR”.

Нижче перераховано короткі етапи розвитку «БІОН Тераріум Центр»:

2003 — заснування компанії «БІОН Тераріум Центр»;

2000–2003 — придбання власної будівлі з подальшою реконструкцією;

2010 — організація центру розведення з подальшим отриманням маточного поголів'я рідкісних зникаючих видів з різних країн світу (рис. 2–4);

2011 — організація зоопарку «Екзоленд» з функціями екопросвітництва та освіти;

2015–2020 — будівництво центру «Відповідальна Зоокультура» — міжнародного дослідницького та освітнього центру з оригінальною концепцією (рис. 5–6).

Рисунок 2. Масовий вихід молодняка південосахарського шипохвоста (*Uromastyx dispar flavifasciata* Mertens 1962), «БІОН Тераріум Центр»

Рисунок 3. Новонароджена особина хамелеона Парсона (*Calumma parsonii* (Cuvier, 1824)), локалітет Tamatava, форма “Orange Eyes”, «БІОН Тераріум Центр»

Рисунок 4. Новонароджена особина товстохвостого гекона Тейлора (*Hemitheconus taylori* Parker, 1930), «БІОН Тераріум Центр»

Нині в наших структурах працює близько 40 співробітників, які професійно підготовлені для того, щоб здійснювати функції утримання та розведення тварин, логістики та технічної підтримки, дослідницької та науково-методичної діяльності, PR та маркетингу. Всі разом ми складаємо міцну команду однодумців, у якій немає випадкових людей. Як вже зазначалося, в свій час я був свідком становлення і розвитку української герпетологічної школи, якою її керівник і засновник міг пишатися. Колишні аспіранти професора М. М. Щербака стали відомими вченими і

музейними співробітниками не лише в Україні, а й у Литві, Білорусі, Таджикистані, Узбекистані та інших країнах.

Сьогодні ми створюємо українську школу герпетокультури, представники якої вже встигли заробити репутацію в професійному світі — це Іван Неїкко, Сергій Прокоп'єв, Олексій Марущак. Талановита молодь теж не змусить себе чекати. Люди, які вклали прямо або побічно свій внесок в організацію «БІОН Тераріум Центру» і яким я завжди залишуся вдячним; мій дід — журналіст і громадський діяч Гавриїл Дмитрович Ткачов, батько — підприємець Олександр Гройсман, а також мій друг і наставник — зоолог Михайло Леонідович Голубєв. Вони допомогли мені знайти покликання, стати на ноги і знайти своє місце в житті.

Рисунок 5. Вольєр для розмноження групи Філіппінських парусних ящірок (*Hydrosaurus pustulatus* (Eschscholtz, 1829)), що складається з одного самця та чотирьох самиць; центр «Відповідальна Зоокультура», Київська область.

Рисунок 6. Вольєр для пари ігуан-носорогів; центр «Відповідальна Зоокультура», Київська область.

Міжнародне співробітництво, проекти і перспективи

Останні 10 років «БІОН Тераріум Центр» активно долучається до подій, пов'язаних з герпетокультурою та збереженням видів: організовує конференції й бере в них участь, відправляє своїх співробітників у відрядження та експедиції, приймає колег з різних країн на своїй базі. За останні 10 років наші співробітники відвідали понад 40 країн, серед яких Китай, Малайзія, Індонезія, Японія, Гватемала, Мексика, Нікарагуа, Гаяна, Бразилія, Канада, США, Мадагаскар, Пакистан, Узбекистан тощо. Своєю чергою нас відвідали колеги більш ніж з 30 країн, у тому числі Чехія, Бельгія, Німеччина, Данія, Франція, Японія, Китай, Таїланд, Канада, США, Мексика, Мадагаскар і багато інших. У квітні 2013 року на базі Зоологічного музею ми організували міжнародну конференцію, присвячену утриманню та розведенню ящірок фауни Мадагаскару. З вітальним словом та доповіддю виступав Євген Максимович Писанець. У червні 2019 року співробітники «БІОН Тераріум Центру» взяли участь в міжнародній конференції “Herpeton-2019”, що проходила в Сан-Дієго (Каліфорнія, США). Ми представили свій проект “Responsible Herpetoculture”, який був добре прийнятий колегами з різних країн. “Responsible Herpetoculture” — це створення і управління популяціями амфібій і рептилій за межами їх природних місць мешкання в контексті глобального руйнування природних екосистем, з метою формування резервного банку генів у вигляді живих тварин, які здатні розмножуватись і які генетично, морфологічно, фізіологічно та етологічно максимально тотожні з особинами з конкретних природних популяцій, з перспективою їх подальшої реінтродукції. В рамках даного проекту ми активно співпрацюємо з колегами з різних країн світу, включаючи Чехію, Нідерланди, Німеччину, США і Мадагаскар. Створена нещодавно група “Responsible Herpetoculture” у Facebook активно розвивається. У наших планах дослідницькі та освітні проекти, підготовка міжнародної конференції. Детальнішу інформацію про «БІОН Тераріум Центр» та наші проекти ви знайдете на сайті www.bion.com.ua. Ми завжди відкриті і зацікавлені у співпраці з колегами з Українського герпетологічного товариства.

D. A. Tkachev

THE ROLE OF NATIONAL MUSEUM OF NATURAL HISTORY, NAS OF UKRAINE IN ESTABLISHING AND DEVELOPMENT OF “BION TERRARIUM CENTER”

This article is review of development history of terrarium-keeping in the Ukraine since the beginning of the XXth century is given. The role of famous Ukrainian scientists-herpetologists, especially N. N. Shcherbak, is enlightened. During the last 10 years «BION Terrarium Center» have been making a key role in development of herpetoculture worldwide. The history and development of the company, connection with the National Museum of Natural History, NAS of Ukraine, achievements and main directions of its work, including international cooperation.

Key words: terrariumistics, Ukraine, “BION Terrarium Center”, herpetoculture, international collaboration.

Д. А. Ткачев

РОЛЬ НАЦИОНАЛЬНОГО НАУЧНО-ПРИРОДОВЕДЧЕСКОГО МУЗЕЯ НАН УКРАИНЫ В СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ «БИОН ТЕРРАРИУМ ЦЕНТРА».

В статье приводятся данные о развитии террариумистики в Украине с начала XX века. Освещается роль в этом направлении известных украинских ученых-герпетологов, прежде всего Н.Н. Щербака. В последние 10 лет решающий вклад в мировое развитие террариумистики, как области зоокультуры (герпетокультуры) и инструмента сохранения редких видов путем создания искусственных популяций редких и исчезающих видов рептилий, внес «БИОН Террариум центр». Показана история возникновения и развития этой компании, ее связь с Национальным научно-природоведческим музеем и Украинской герпетологической школой, достижения и основные направления работы, в том числе международное сотрудничество,

Ключевые слова: герпетокультура, Украина, «БИОН Террариум центр», международное сотрудничество.

ПЕРСОНАЛІЇ

Розбудова сучасного Зоологічного музею датується 1963 р., коли співробітники неструктурної лабораторії «Музейний сектор», сформованої у відділі хребетних Інституту зоології НАН України, на чолі з к. б. н., с. н. с. Миколою Миколайовичем Щербаком почали закладати підвалини майбутнього музею. До складу лабораторії входили Юрій Васильович Мовчан, Віктор Петрович Шарпіло, Юрій Олексійович Костюк, Генадій Володимирович Сележинський, Юрій Олександрович Волненко та Євген Робертович Заблудовський. Серед ентузіастів музейної справи, що працювали пліч-о-пліч з М. М. Щербаком слід також згадати Валерія Михайловича Єрмоленка, Володимира Михайловича Лоскота, Олександра Андрійовича Петрусенка, Ореста Васильовича Лавруха, Михайла Леонідовича Голубева, Михайла Ігоревича Головушкіна, Тамару Андроніковну Литвинову, Олега Зосимовича Яценю, Наталію Миколаївну Волненко, Наталію Павлівну Бондареву та багатьох інших. У розділі «Персоналії» розміщено матеріали (автобіографічні нариси та спогади), зібрані при підготовці до друку ювілейного (50-го) номеру Збірника праць Зоологічного музею. Частина цих матеріалів використана при написанні відповідних статей збірника.

АВТОБІОГРАФІЧНІ НАРИСИ

ВОЛОДИМИР МИХАЙЛОВИЧ ЛОСКОТ

В. М. Лоскот народився 24 серпня 1938 р. в с. Кобзаревка Валківського району Харківської області в сім'ї вчителів. Його шкільні роки (1945–1955) пройшли в Києві, але літні канікули він часто проводив у бабусі Прасков'ї Карпівни Приступи на хуторі Оржиця Гребінківського р-ну Полтавської області. Тут, на мальовничих берегах невеликої тихої р. Оржиці, а також на київських схилах Дніпра з їх чудовим світом рослин і тварин, у В. М. виник глибокий інтерес і любов до птахів. З 1949 р. в його будинку завжди дзвенять голоси і трелі пернатих співаків (щиглика, коноплянки, жайворонків), щоденний догляд за якими і близьке спілкування служать неодмінною рисою всього життя В. М.

Професійні навички польового орнітолога він придбав під керівництвом професора А. Б. Кістяківського в роки навчання на кафедрі хребетних тварин біологічного факультету Київського університету, який закінчив в 1960 р. Важливу роль в цьому процесі зіграла його поїздка влітку 1958 р. до Репетекського пустельного заповідника (Туркменія), і особливо участь в експедиційних роботах кафедри в 1959 і

© В. М. Лоскот, 2019

1960 рр. на Нижньому Амурі. Підвищений інтерес до вивчення гніздування птахів і методиці збору наукових оологічних колекцій виник у В. М. під впливом іншого чудового київського вченого В. М. Зубаровського.

У 1960–1964 рр. В. М. працював в Зоологічному музеї і на кафедрі безхребетних КДУ, наступні десять років (до кінця 1975 г.) у Відділі хребетних тварин Інституту зоології АН УРСР. Влітку 1965 р. відбулася велика експедиція співробітників інституту на Південні Курильські острови (Шикотан, Кунашир, Ітуруп) під керівництвом М. М. Щербака. До її складу входили також Г. О. Щербак, В. І. Монченко, В. П. Шарпило, В. М. Єрмоленко, Ю. В. Мовчан, Г. В. Сележинській, Ю. А. Волненко, Є. Р. Заблудовській і троє співробітників Київської кіностудії документальних фільмів, які зняли фільм про роботу зоологів. Частина великих зборів експедиції (що включають сивуча, тюленів, понад 400 шкурок птахів, багато риб і комах) незабаром була включена в нову експозицію Зоологічного музею, який був відкритий першим з чотирьох музеїв нинішнього ННПМ НАН України в 1966 р. У самому Зоологічному музеї першими були оформлені вітрини і діорами залу птахів під керівництвом М. М. Щербака та В. М. Лоскота.

В подальшому В. М. проводив переважно самостійні дослідження: 1966 р. — Туркменія, степи України, Карпати і Молдавія, Чорноморський заповідник; 1967 і 1968 рр. — двічі Таджикистан, Карпати, Причорномор'я України, Крим; 1969 р. — Туркменія; 1971 р. — Крим; 1972 р. — Закарпаття; 1973 р. — Дніпропетровська і Запорізька області, Кавказ (в складі експедиції зоологів Інституту зоології під керівництвом В. І. Монченка); 1974 р. — південна Вірменія, Азербайджан, Крим; 1975 р. — Тува і Забайкалля. З кожної поїздки В. М. зазвичай привозив декілька десятків (до 120) шкурок птахів і кладки з гніздами, які надійшли в фондову колекцію Зоологічного музею (всього за 10 років їм зібрано 1000 шкурок 136 видів і 55 кладок 33 видів). Результати цього періоду досліджень В. М. узагальнив у кандидатській дисертації «Чеканы и каменки фауны СССР» (1975 р.).

З 1976 р. В. М. працює в Лабораторії орнітології і герпетології Зоологічного інституту Російської АН (до 1991 р. АН СРСР). З 1978 р. він завідує Відділенням орнітології цієї Лабораторії, великі фондові колекції якого входять в число трьох найбільших орнітологічних колекцій Європи і включають більше 200 000 одиниць зберігання. В. М. виконує велику науково-організаційну роботу, пов'язану з поліпшенням умов зберігання, поповненням і інвентаризацією цих колекцій, прийомом і консультуванням фахівців. У 1982 р. за його ініціативою повністю оновлено сховище невороб'їних птахів, в якому встановлені 250 герметичних шаф, що виключають проникнення комах-шкідників, пилу і сажі.

Експедиційна діяльність В. М. в цей період також значна: 1976 р. — Закавказзя (Вірменія, Азербайджан, включаючи Талиш); 1977 р. — Казахстан (п-ів Мангишлак, Заїлійський Алатау) і Південно-Східний Алтай (Чуйський степ, хребет Сайлюгем); 1978 р. — Азербайджан (Нахічеванська АРСР) і Грузія; 1979 р. — Західна Туркменія і Азербайджан; 1982 р. — Нахічеванська АРСР; 1983 р. — Азербайджан; 1984 р. — Вірменія (урочище Каладібі, Арагац); 1985 р. — Сванетія; 1986 і 1988 рр. —

Кабардино-Балкарський високогірний заповідник; 1994 р. — Адигея; 1996 р. — Туркменія (Центральний і Західний Копетдаг).

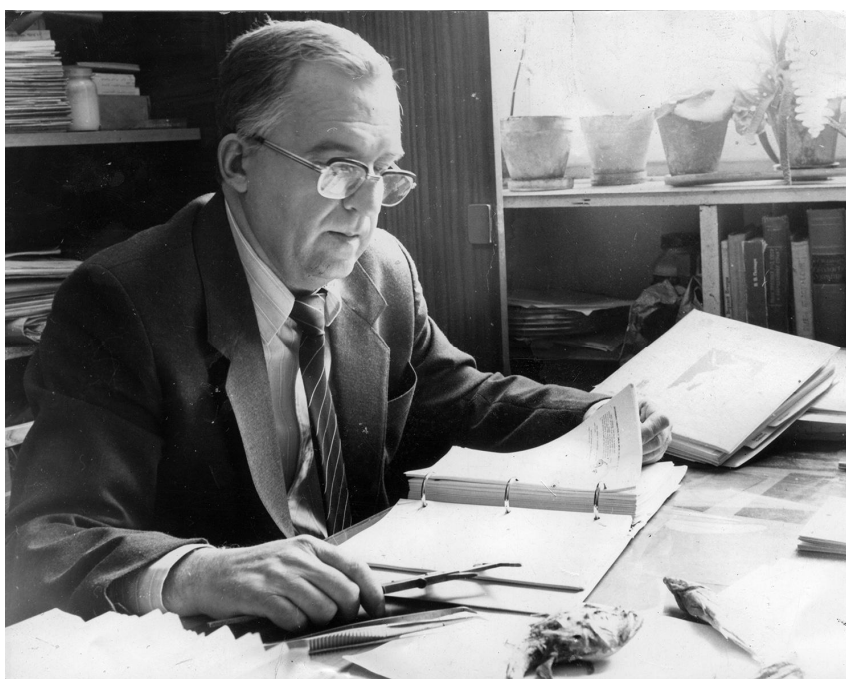
В. М. автор 126 робіт в області систематики (включаючи проблему виду у птахів, його меж, внутрішньовидової мінливості, гібридизації близьких форм і видоутворення), номенклатури, фауністики, екології, біогеографії та охорони птахів. У 1993 р. він захистив докторську дисертацію «Внутривидовая изменчивость и дивергенция близких видов воробьиных птиц Палеарктики» і з 1994 р. працює на посаді провідного наукового співробітника. Об'єктами ретельних досліджень В. М. часто ставали маловідомі і рідкісні види, такі, як золотогоуза та іспанська кам'янки, велика та сибірська чечевици, середземноморська та гирканська гаїчки, тинівка передньоазійська, полярна вівсянка, пустельний жайворонок, соловейко білохвостий, трав'янка велика, вівчарик індійський. ВМ описав підвид вівчарика-ковалика, сибірський підвид ластівки блідої, обгрунтував видовий статус гирканської гаїчки та кропив'янки гірської. Особливо слід відзначити його участь у колективній роботі над «Атласом распространения палеарктических птиц», який заснували Е. Штреземан і Л. А. Портенко; в 1960–1992 рр. в Берліні опубліковані 18 випусків «Атласу» на німецькій мові.

В. М. був головним зберігачем всіх фондових колекцій ЗИН РАН (1993–2007 рр.), членом Вченої ради інституту (2000–2010 рр.), членом Вченої ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій при біолого-грунтовому факультеті СпбГУ (1989–2016 рр.), науковим консультантом редакції «Біологія» Великої Російської Енциклопедії, в 28 томах якої він опублікував 192 статті про птахів (2006–2016 рр.).

АВТОБІОГРАФІЧНІ НАРИСИ

ЮРІЙ ВАСИЛЬОВИЧ МОВЧАН

Ю. В. Мовчан народився 11 серпня 1936 р. у місті Києві. Його дитячі роки припали на важкі часи Другої світової війни. На початку війни, у зв'язку з призовом його батька в армію, він разом зі старшим братом семи років, мамою і сестрою батька з донькою трьох років, які втекли від німців зі Львова, колісним пароплавом сплавилися (5 серпня 1941 р.) до м. Дніпропетровськ. Там вони пробули до 15 серпня. Потім селянським возом, запряженим двома кіньми, які були куплені за дуже невеликі гроші в якихось-то місцевих п'яничок, дві жінки і троє маленьких дітей почали «відступати» на схід. Подорож, під час якої часто ховалися під возом від обстрілів та бомбардування німецьких літаків, тривала до 10 жовтня 1941 р., коли вони дісталися Харківщини, на велику залізничну станцію Куп'янськ, яка була буквально «забита»

© Ю. В. Мовчан, 2019

величезною кількістю товарних і пасажирських поїздів та натовпами людей, які їх штурмували. За допомогою місцевого залізничника, якому вони залишили свій «транспорт», 12 жовтня перебралися на відкриту платформу, де серед великих станків і ящиків-контейнерів з солом'яних матів зробили «халабуду» від негоди, в якій ледь не замерзли. На якійсь станції, за сприяння начальника станції, їх «пересилили» з відкритої платформи в «теплушку-телятник». Тільки 28 листопада (!) вони дісталися міста Челябінськ, де від запалення легень помер старший з братів. 2 грудня, за виданим приписом, відкритою бортовою автівкою переїхали до с. Приданнікове Міаського району Челябінської області (Росія). У січні 1942 р. тут поховали і дочку тітки, яка померла від кору. Отже, з трьох дітей залишилася лише одна дитина. 8 квітня 1942 р. вони переїхали до м. Свердловськ, до батька, якого відкликали з армії аби він провів евакуацію установи, якою до цього керував. У Київ сім'я повернулася 30 жовтня 1944 р.

Ще до Нового року, у листопаді 1944 року, пішов у перший клас. Після школи, у 1954 р. поступив до Київського університету, біологічний факультет якого закінчив у 1959 р. за спеціальністю біолог-зоолог (іхтіологія).

Ю. В. Мовчан має 55 роки загального трудового стажу, 52 роки з якого — науковий, і включає такі посади: старший лаборант відділу фізіології вищої нервової діяльності Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця АН України (1959–1960), наглядач зоологічного музею Відділу хребетних Інституту зоології АН України (1960–1961), аспірант того ж Інституту (1961–1964). У 1966 р. успішно захистив дисертацію на здобуття вченого ступеню кандидата біологічних наук на тему «Внутривидовая изменчивость морфологических признаков азовско-черноморских популяций севрюги и русского осетра». У 1964–1974 рр. він — молодший науковий співробітник, у 1974–1996 рр. — старший науковий співробітник Інституту зоології АН України, з 1996 р. (через переведення) по 2014 р. — старший науковий співробітник Національного науково-природничого музею (Зоомузей) Національної АН України (ННПМ НАНУ).

«Професію іхтіолога» Ю. В. Мовчан почав опановувати ще у шкільні роки. Влітку саморобною вудкою рибалив на Дніпрі там, де ще не було тоді сучасної набережної. Під час літніх канікул гостював у родичів в селищі Гайворон (тепер це місто) Кіровоградської області, де «рибалив руками» на річці Південний Буг: під камінням дна, у вимоїнах і норках високого кам'янистого берега ловив дрібних риб (окунців, миньків, пічкуриків ін., іноді ще й раків). На прибережних мілинах Дніпра у с. Прохорівка (Канівський район Черкаської області) з піщано-мулистого дна «ногами ловив-витоптував» щипавок щоб роздивитися, чим вони колють-«щипають». В с. Мотовилівка (Фастівський район Київської області.) «браконьєрів» на ставках місцевого рибгоспу тощо. У студентські роки часто у вихідні дні змагався з В. В. Поліщуком у тому, хто зловить більше саме видів риб у гирлі Десни, куди можна було дістатися «річковим трамвайчиком». На 5-му курсі університету робив дипломну роботу на ставках дендропарку «Олександрія» (м. Біла Церква), де рибалив ще й на річці Рось.

Зі справжньою експедиційною роботою Ю. В. Мовчан вперше познайомився у 1960 р. Це була Ельбрусська експедиція Відділу фізіології вищої нервової діяльності Інституту фізіології АН (Ельбрус, Кавказ, Росія), яка проводилася за програмою підготовки польотів у космос, і якою передбачалося вивчення змін у крові собак, їх поведінки тощо на різній висоті над рівнем моря. Відкритою вантажною бортовою автівкою, разом з клітками з тваринами різного розміру і віку, поступово, роблячи відповідні спостереження і аналізи крові на зупинках, піднялися майже до відомого «Притулку одинадцяти» (4050 м н. р. м.). Вдруге взяв участь у великій експедиції Відділу хребетних тварин Інституту зоології АН УРСР 1965 р. на Курильські острови (Охотське море, Росія), де, зокрема, збирав рибу і інших представників гідрофауни для поповнення експозицій і фондів Зоомузею у прибережних і прісних водах островів Кунашир (м. Південно-Курильськ, 9.07–21.07) і Шикотан (с. Малокурульське, 22.07–8.08). Серед інших, безумовно, треба відзначити участь Ю. В. Мовчана у великих і тривалих зарубіжних експедиціях на суднах РТМ «Наука» в Аравійському морі (6.07–18.12.1969 р. і 09–12.1974 р.) та НДС «Академік Вернадський» в Атлантичному і Індійському океанах (2.07–25.11.1981 р. і 29.12.1990–05.05.1991 р.), в результаті чого наукові фонди і експозиції Зоомузею поповнилися численними різноманітними представниками як океанічної фауни, так і мешканцями суходолу.

Особливе місце в його житті займають перші роки праці в Інституті зоології, тісно пов'язані із створенням сучасної експозиції і фондів Зоомузею. Вся робота по проектуванню і виконанню фактично всіх робіт по створенню нової експозиції та практично нових фондів колекцій круглоротих і риби як до, так і після відкриття музею у 1967 р., лягла на тоді вже аспіранта Ю. В. Мовчана. До початку реконструкції, в старих дубових шафах експонувалися нечисленні види риби, багато з яких були у дуже поганому стані (поламані плавці, непрофесійне фарбування, для багатьох відсутні наукові етикетки тощо) і не мали не тільки наукової, але й естетичної цінності. Про динаміку змін в експозиції круглоротих і риби свідчать такі показники: в 1960 р. експонувався 71 експонат, відповідно в 1967 р. — 237, в 1969 р. — 348, і в 2009 р. виставлено вже 439 одиниць. Тут доречно зазначити, що Ю. В. Мовчаном власноруч було зроблено загалом 175 експонатів (мокрих препаратів — 123, чучел — 47, висушених препаратів — 5, гіпсових виливок — 1), що разом складало до 40 % всієї експозиції риби. За рік після відкриття Зоомузею (1968 р.), за проектом Ю. В. Мовчана і при його безпосередній участі у роботах по створенню і облаштуванню експозиції холу музею, був відкритий живий куточок — «Акваріуми».

Не меншої уваги заслуговує його робота по створенню фондів колекцій. Загалом у 1960 р., коли Ю. В. Мовчан прийшов на роботу в Інститут зоології, у так званих фондах нараховувалося близько 150 екземплярів риби поганого збереження, часто пересохлі, поламані тощо. Тому створенню сучасної наукової фондової колекції риби ним приділялася особлива увага, тим більше, що риби були потрібні також для формування експозиції. Вже на час відкриття Зоомузею (1967 р.) його зусиллями вдалося збільшити фонди риби до 4,5 тис. одиниць. Наведу деяку

статистику. Наприклад, на вересень 2009 р. в базі даних риб було обліковано 133 904 екз. риб (1404 таксонів), зібраних у басейнах Атлантичного, Індійського, Тихого, Північного і Південного океанів (з водойм понад 38 країн світу), у т. ч. 120 032 екз. з водойм України (187 таксонів, у т. ч. і серійні збори). Зокрема, Ю. В. Мовчаном, часом разом з помічниками, загалом зібрано понад 47 460 екз. риб (35,4 % з усіх, що були на той час у фондах), які представляють 704 види (52,1 % всіх видів у фондах), зокрема з водойм України 45 432 екз. (141 вид, 75,4 % фауни України), його океанічні збори представлені також численними іншими хребетними і безхребетними тваринами з 21 країни світу (наприклад, з басейну Індійського океану ним привезено понад 3,5 тис. музейних одиниць представників тваринного світу).

Наукові інтереси Ю. В. Мовчана завжди були тісно пов'язані безпосередньо з фауністикою, систематикою, біологією і охороною в першу чергу міног і риб України, які розглядалися відповідно до бази новостворених сучасних наукових фондів колекцій. Цій справі було присвячене все його творче життя.

За особистою участю Ю. В. Мовчана фауністичними дослідженнями були охоплені фактично всі великі річки і їх басейни, а також прибережні води Чорного і Азовського морів у межах України. Тільки у 1971–2002 рр. ним, крім інших експедиційних виїздів, було здійснено понад 12 цілеспрямованих тривалих експедицій на водойми з використанням державного автотранспорту (протяжністю понад 47 716 км) тощо. Принаймні ще близько 20 тис. км припадає на експедиційні виїзди для збирання матеріалу на власному автотранспорті. Багато було і його експедиційних виїздів безпосередньо громадським транспортом на різні водойми.

Отже, наукову діяльність Ю. В. Мовчана можна розділити принаймні на два паралельних, але невід'ємних один від іншого, таких що переплітаються між собою, напрямків: створення серійних наукових фондів колекцій міног і риб за рахунок експедиційних виїздів на природні водойми і, на базі таких колекцій, проведення всебічного вивчення іхтіофауни України.

Ю. В. Мовчан автор понад 155 робіт з систематики, номенклатури, фауністики, біології та охорони міног і риб, у тому числі 7 монографій, серед яких три випуски «Фауна України». При виданні Української радянської енциклопедії (УРЕ) він був відповідальним редактором розділу «Круглороті, Риби» і автором понад 25 статей, брав участь у виданні Біологічного словника (1974 р.). На громадських засадах працював вченим секретарем в секції зоології Національної комісії з питань Червоної книги України, а також був незмінним науковим керівником і редактором розділів «Круглороті, Риби» та автором ряду статей 2-го (1994 р., 11 нарисів) і 3-го (2009 р., 24 нариси) видань цієї книги. Неодноразово брав участь в конференціях і з'їздах вітчизняного і зарубіжного рівня. Був керівником багатьох курсових, дипломних та кандидатських робіт, а також ініціатором обґрунтування і створення ряду іхтіологічних заповідних акваторій України.

ПАМ'ЯТІ ТВОРЦІВ СУЧАСНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ ЗООЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

І. Ю. Костюк

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

**ПАМ'ЯТІ
ЮРІЯ ОЛЕКСІЙОВИЧА
КОСТЮКА
(1923–1981)**

Юрій Олексійович Костюк народився 3 березня 1923 р. в селі Березно Володарського району Київської області в сім'ї службовця. В 1926 році родина переїхала до Києва. З дитинства цікавився метеликами. Будучи учнем середньої школи № 35 м. Києва (1931–1941 рр.), він активно відвідував гурток юних натуралістів у Зоологічному музеї Київського університету ім. Т. Г. Шевченка. Йому пощастило спілкуватися з видатними вченими- лепідоптерологами Левом Андрійовичем Шелюжком та Миколою Сергійовичем Образцовим.

9 липня 1941 року був мобілізований в ряди Червоної Армії. В листопаді 1941 року при обороні переправи через річку Псел отримав поранення та був контужений і взятий у полон. В серпні 1943 р. втік з полону, перетнув лінію фронту та після перевірки органами «Смерш» був знову направлений в діючу армію.

© І. Ю. Костюк, 2019

З травня 1947 р. по грудень 1950 р. ніс понадстрокову службу в лавах радянської армії на території радянської окупаційної зони Німеччини. Після звільнення в запас, маючи кваліфікацію робочого-металіста VII розряду, працював у Києві на підприємствах з ремонту та експлуатації автомобільного транспорту. Заробляючи на життя, він не зраджував своїй мрії, і 1954 р. вступив на заочне відділення біологічного факультету Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, який закінчив у 1960 р., отримавши кваліфікацію біолога-зоолога, викладача біології і хімії.

У 1958 р. його дружина Костюк Галина Іванівна народжує сина Ігоря Юрійовича, у 1961 р. – Олега Юрійовича.

З отриманням університетського диплому був прийнятий за конкурсом на посаду молодшого наукового співробітника відділу генетики Інституту зоології АН УРСР. На початку наукової діяльності Юрій Костюк вивчав фауну та біологію метеликів родини листовійок України. У 1968 році захистив кандидатську дисертацію на тему «Листовертки (Lepidoptera, Tortricidae s. str.) України (видовой состав, распространение, особенности экологии)» у Інституті зоології АН УРСР. Працював у відділі ентомології цього закладу. У 1973 р. за конкурсом був обраний на посаду старшого наукового співробітника Інституту зоології АН УРСР. У 1975 р. рішенням Президії Академії наук УРСР йому присуджено звання старшого наукового співробітника за спеціальністю «ентомологія». Згодом, після організації музейного відділу (який з часом став окремою структурою – Зоологічним музеєм), був переведений до нього та плідно працював ентомологом на посаді старшого наукового співробітника.

Під час реконструкції Зоологічного музею у 1965 році активно займався перебудовою експозиції комах. Багато років був куратором ентомологічної колекції Зоологічного музею.

Потім, отримавши можливість брати участь в більш далеких експедиціях, із накопиченням нових матеріалів, перейшов і до вивчення листовійок палеарктичної фауни. За цією тематикою ним були опубліковані основні роботи з фауни і систематики листовійок та описано 10 нових для науки видів з Центральної Азії, Сибіру, Кавказу та Криму. Юрій Олексійович Костюк був учасником експедицій на Кавказ та Закавказзя, Тянь-Шань, Алтай, південне Забайкалля (Даурію), південь Далекого Сходу, Сахалін, Курильські острови та Монголію, зібравши значний лепідоптерологічний та ентомологічний матеріал, який зберігається зараз у фондах Зоологічного музею ННПМ НАНУ.

Ю. О. Костюк підготував та опублікував 2 каталоги типових видів інших родин членистоногих, що зберігаються в Інституті зоології: «Каталог типів Gammaridae, описаних В. К. Совинським» (1973) та «Каталог типів мурашок (Hymenoptera, Formicidae) колекції В. О. Караваєва» (1970). Автор монографії з серії «Фауна України» (Листовійки. Вип. 10. Тортрицини (Tortricinae) / Ю. О. Костюк. — Київ : Наукова думка, 1980. — 422 с.).

У 1976 році Юрій Костюк став лауреатом Державної премії Української РСР у галузі науки і техніки за низку розділів у монографії «Вредители сельскохозяйственных культур и лесных насаждений» (1973–1975).

ПАМ'ЯТІ ТВОРЦІВ СУЧАСНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ ЗООЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

В. П. Боярчук¹, Є. М. Улюра²

¹Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України,
вул. Б. Хмельницького, 15, Київ 01601, Україна

²Національний науково-природничий музей НАН України,
вул. Б. Хмельницького, 15, Київ 01601, Україна
E-mail: ulyura@ukr.net

ПАМ'ЯТІ ВАЛЕНТИНА ІВАНОВИЧА КРИЖАНІВСЬКОГО (1938-2008)

«Великі спеціалісти — люди завжди обмежені в результаті своєї спеціалізації. В цьому розумінні дилетанти мають перед ними перевагу, так як вони не знають багато з того, що знають спеціалісти і вважають за можливе те, що спеціалісти вважають за неможливе...»

В. Крижанівський

Валентин Іванович Крижанівський (1938–2008) — філософ за мисленням, дослідник по життю, вчений за покликанням і, нарешті, добра, чуйна людина, надійний друг, готовий завжди прийти на допомогу кожному, хто цього потребував.

Провідний фахівець у галузі вивчення мисливських звірів та охорони фауни, завідувач відділу фауни та систематики хребетних, кандидат біологічних наук, народився 15 липня 1938 року в м. Києві в простій робочій родині. Батько був

© В. П. Боярчук, Є. М. Улюра, 2019

спадковим київським міщанином, все життя пропрацював у спеціалізованому пожежному загоні Київського мотоциклетного заводу. Мати — домогосподарка, яка присвятила себе турботі про найближчих людей — сина та чоловіка. В 1945 році Валентин пішов до першого класу київської середньої школи № 139, яку згодом закінчив із золотою медаллю. Дитяча цікавість до природи, любов до усього живого з роками переросли у стійку пристрасть дослідника, у прагнення пізнати світ тварин, проникнути в саму сутність явищ і процесів, що відбуваються у ньому.

У 1960 році Валентин Іванович із відзнакою закінчив біологічний факультет Київського державного університету. Ще в студентські роки сформувалися його наукові уподобання як теріолога, спеціаліста з охорони довкілля, фауніста. Випускника, що виявив неабиякі здібності до науки, направили до аспірантури Інституту зоології АН України у відділ хребетних, який очолював професор М. А. Воїнственський. З темою майбутньої кандидатської дисертації визначилися швидко — «Благородний олень та косуля в Україні, їх екологія та перспективи господарського використання». В процесі польових досліджень Валентин Іванович приділяв увагу вивченню рослинних комплексів, кормової бази благородних оленів та косуль, місцям їх денного та нічного розташувань, добовому ритму життєдіяльності. Цікавими були спостереження за досить гнучким механізмом створення стад цими тваринами, їхнім пристосуванням до умов навколишнього середовища, переміщенням в якомусь одному напрямку при кочівлях і т. ін. Були зроблені цікаві висновки щодо збільшення популяції благородного оленя та косулі в Україні. Вони не мали загального характеру, а пропонувалися для конкретних регіонів: гірські ліси Карпат і Криму, рівнинні ліси лісової та лісостепової зон, напіввідкриті стації в степовій зоні. В роботі були висвітлені також питання естетики мисливських господарств — спортивне полювання, відпочинок людини. Це були практичні рішення теоретичних прогнозів В. І. Вернадського, адептом вчення якого був В. І. Крижанівський, щодо гармонії природи, пов'язаної з мислячою потужністю «Людини розуму».

У 1965 році на спеціалізованій Вченій раді при Інституті зоології Валентин Іванович успішно захистив дисертацію та здобув науковий ступінь кандидата біологічних наук. Матеріали дисертації широко використовувалися державними структурами при створенні та реорганізації мисливських господарств України.

Уся подальша робота молодого вченого пов'язана з Інститутом зоології, де він пройшов шлях від аспіранта до завідувача відділу у 1989 році.

Головним напрямком роботи відділу було вивчення фауни та екології птахів і ссавців України. Під керівництвом В. І. Крижанівського організовано ряд наукових експедицій у Карпати, Закарпаття, Полісся, степову зону та Крим. Сам він бере участь у великих інститутських експедиціях до Забайкалля, Середньої Азії та Монголії. Під час цих виїздів було зібрано величезний матеріал з різних таксономічних груп тварин, який ліг в основу колекцій як Інституту зоології, так і Національного науково-природничого музею НАН України. Одних тільки гризунів та комахоїдних, що привіз Валентин Іванович з цих азійських експедицій

(1968–1969 рр.), у фондах ННПМ збереглося більше 250 екземплярів. І в подальшому поповнення наукових фондів цінними екземплярами вважалось науковцем за один з пріоритетів.

Активну участь завзятий фауніст та природознавець брав у розбудові Зоологічного музею (тоді ще у складі відділу фауни та систематики хребетних тварин Інституту зоології). Ідейний задум щодо експозицій залу Ссавців — його справа. Багато організаційних моментів та практичної роботи лягло на плечі Валентина Івановича, щоб отримати у результаті чітку картину — наукове відображення різноманіття ссавців світу. Багато зі створених ним вітрин збереглося майже без змін і до нашого часу. А на згадку про автора у першій вітрині залу залишилася скромна табличка — така ж сама, як і людина, якій вона присвячена.

З 1988 по 1996 роки багато сил та енергії віддав В. І. Крижанівський вивченню наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, зокрема оцінці дозових навантажень на тварин, впливу радіаційного забруднення на мисливські види, вторинних sukcesій у Зоні відчуження, а у подальшому — важливості управління процесами відновлення фауни на звільнених від господарської діяльності людини територіях. Цей період досліджень був найпотужнішим: це й абсолютна нова проблематика, і серйозні оригінальні наукові розробки, пов'язані з вивченням фауни в екстремальних умовах, і концепції відновлення первинної структури фауністичних угруповань.

За його ініціативи та за особистої участі на території Зони було створено єдину в Україні та Європі вільну популяцію коня Пржевальського. А розроблений та підготовлений ним план дій із збереження та відтворення зубра в Україні було схвалено та підтримано на державному рівні.

Останні роки В. І. Крижанівський присвятив вивченню та глибокому аналізу проблеми впливу антропогенної трансформації середовища на екосистеми. Особливу увагу він приділяв питанням адаптації видів до антропогенних факторів, зокрема процесам синантропізації як одного з основних напрямків еволюції фауни вищих хребетних тварин в сучасних умовах України.

Високоерудований вчений, крім того, був талановитим популяризатором зоологічної науки. Багато уваги Валентин Іванович приділяв підготовці молодих кадрів. Під його керівництвом захищено 9 кандидатських дисертацій та написано багато курсових і дипломних робіт. В. І. Крижанівський є автором більше 100 наукових праць та численних науково-популярних робіт.

Громадянська чесність, надзвичайна відповідальність дозволяли реалізовувати Валентину Івановичу фахові здібності дослідника, керівника, вчителя. На жаль, не всі наукові задуми та людські мрії вдалося втілити за життя...

ПАМ'ЯТІ ТВОРЦІВ СУЧАСНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ ЗООЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

Л. Голубєва

ПАМ'ЯТІ
МИХАЙЛА ЛЕОНІДОВИЧА
ГОЛУБЄВА
(1947–2005)

Михайло Леонідович Голубєв народився 30 липня 1947 року у родині службовців. У дитинстві був оточений увагою та любов'ю батьків, старшого брата, декількох бабусь та інших родичів. Оточення вплинуло позитивно на розвиток дитини, Михайло ріс допитливим та розвиненим хлопчиком. Закохався він у «свою біологію» — змії та ящірок, коли йому було близько 6 років. Ця любов супроводжувала Михайла до самого кінця його короткого але насиченого життя.

Михайло по закінченні 8-го класу пійшов працювати та перейшов до вечірньої школи. Працював слюсарем низького розряду та з усіх зусиль намагався влаштуватися до «біологічної установи».

Був призваний до армії, проте як усі розвинені та здібні особи, Михайло не знайшов в армії нічого такого, що могло «завантажити» його питливої натури та розвиненого інтелекту. До того ж, він мріяв про свою біологію, яка, звичайно, давала про себе знати і в день і в ночі.

У школі Михайло, як і визначна частина талановитих та не по роках розвинених осіб, не визначався видатними успіхами. Окрім того, його майже фанатичний інтерес до земноводних та плазунів відволікав його від програми середньої школи. Здати вступні екзамени до вищого навчального закладу після демобілізації виглядало винятково важкою проблемою. На пораду друга родини, Г. Й. Семенця, Михайло вступив до Сумського педагогічного інституту та через два роки перевівся до Київського державного

© Л. Голубєва, 2019

університету. Він закінчив університет вже працюючи науковим співробітником київського Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України.

До Інституту зоології АН УРСР Михайло «влаштувався» після демобілізації. Майже два роки він не отримував заробітної плати — інституту не вистачало фінансування, і лаборант був увесь цей час на утриманні родичів. Микола Миколайович Щербак запримітив наполегливого лаборанта. Протягом багатьох років він сприяв професійному розвитку М. Л. Голубєва та став його науковим керівником. Під керівництвом М. М. Щербака М. Л. Голубєв захистив кандидатську дисертацію у 1982 р.

На рахунку у Михайла Леонідовича Голубєва більше п'ятдесяти наукових праць (монографій та у співробітництві з іншими науковцями). Увесь свій досвід та ентузіазм він віддавав своїм улюбленим «молодшим братам та сестрам» — тваринам, яких вивчав, захищав та зберігав для майбутніх поколінь.

У 1993 р. обставини вимусили М. Л. Голубєва з родиною перебраться до м. Сіетл у Сполучених Штатах. До 2005 року він керував лабораторією, яка доглядала різноманітних тварин, що використовувалися у наукових дослідженнях у всесвітньо відомому науковому центрі ракових захворювань. Лабораторія налічувала понад 15 співробітників. Керування нею було важливою та відповідальною задачею, з якою М. Л. Голубєв відмінно справлявся.

М. Л. Голубєв несподівано помер 8 жовтня 2005 року на 59-му році життя. Його поховано на відомому кладовищу міста Сіетл.

ПАМ'ЯТІ ТВОРЦІВ СУЧАСНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ ЗООЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

С. А. Заблудовська

Інститут зоології ім. І.І. Шмальгаузена НАН України,
вул. Б. Хмельницького, 15, Київ 01601, Україна

**ПАМ'ЯТІ
ЄВГЕНА РОБЕРТОВИЧА
ЗАБЛУДОВСЬКОГО
(1940–1986)**

Євген Робертович Заблудовський – зоолог, натураліст, відомий таксидерміст, все своє свідоме життя присвятив тій справі, яку любив найбільше – зоології.

В Олександрівській слободі, як раніше називався Солом'янський район біля Совських ставків, які багато років були для маленького хлопчика незвіданим куточком, маленький Євген пізнавав природу. Залишившись в десять років без батька (Роберт Казимирович Заблудовський), любов до природи і до тварин маленький Євген отримав від мами – Вігас Кароліни Йосипівни, яка на той час працювала в Інституті зоології ім. І. І. Шмальгаузена АН УРСР.

Тому, після закінчення десятирічки в 1957 році, він почав працювати у Відділі систематики хребетних і Зоомузей Інституту зоології АН УРСР. Художні здібності і активна участь у формуванні нових експозицій музею спонукали Євгена до опанування спеціальності таксидерміста. Навички до цієї професії він отримав, навчаючись у Київському державному університеті, та у видатного радянського таксидерміста Михайла Абрамовича Заславського в Зоологічному інституті АН СРСР в Ленінграді (Санкт-

© С. А. Заблудовська, 2019

Петербурзі). Гарною школою для нього при виконанні та оформленні музейних експозицій стала плідна сумісна творча праця разом із відомим графіком і скульптором-аніمالістом Геннадієм Наумовичем Глікманом, який приймав активну участь в оформленні палеонтологічного та зоологічного музеїв.

З 1965 року, коли завідувачем відділу став Микола Миколайович Щербак, для Євгена Заблудовського розпочався новий етап його роботи в музеї. Разом зі співробітниками музею він брав участь в цілому ряді експедицій з метою зоологічних зборів представників різних видів тварин для поповнення експозицій музею. Євгену Робертовичу за час роботи в музеї (до 1976 року) довелося побувати в різних чудових місцях Радянського Союзу. Це були поїздки на Камчатський півострів, острів Сахалін, землі крайньої Півночі, в гори і степи Туркменістану, Таджикистану, Киргизії.

В результаті цих експедицій та плідної роботи з зібраним матеріалом зоологічний музей поповнився численними експонатами тварин та птахів. Завдяки відданості улюбленій справі, таланту і майстерності художника-таксидерміста, експонати, виготовлені Євгеном Заблудовським стали справжньою окрасою Національного науково-природничого музею НАН України.

ПАМ'ЯТІ ТВОРЦІВ СУЧАСНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ ЗООЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ

Л. Г. Маніло, Г. В. Ключко

Національний науково-природничий музей НАН України,
вул. Б. Хмельницького, 15, Київ 01601, Україна

ПАМ'ЯТІ
ГЕННАДІЯ НАУМОВИЧА
ГЛІКМАНА
(1921 – 1991)

Видатний український художник-аніمالіст Г. Н. Глікман, який все життя присвятив анімалістичному жанру образотворчого мистецтва, народився 28 вересня 1921 р. в м. Бердичів (Житомирська обл.) Інтерес до тварин прокинувся у ньому в ранньому дитинстві. Геннадій роздивлявся тварин у книжках, які клієнти приносили до його батька – ремісника-палітурника; не пропускав жодного фільму, де героями були звірі. Помітивши це, батько часто водив хлопчика до зоопарку та цирку. «Всі ці дитячі враження, — пише художник у своїй автобіографії, — відіграли неабияку роль у моїй подальшій творчій долі. Але річ не тільки в них, сиділа в мені якась природжена жага до пізнання світу».

У школі Глікман став завсідником природознавчого кабінету, малював з натури тварин та їхні кістяки; у Київському палаці піонерів навчався в образотворчій студії і водночас охоче відвідував гурток юних натуралістів. Початкову художню освіту Г. Н. отримав ще до війни — з 1937 по 1941 рік Геннадій Глікман навчався у Київській художній середній школі (КХСШ) ім. Т. Г. Шевченка. Видатний художник в дитинстві проводив багато часу в

© Л. Г. Маніло, Г. В. Ключко, 2019

зоопарку, де уважно спостерігав за тваринами і робив замальовки. Його інтерес до природи зростає, а спостереження навчили глибоко розуміти тварин і співпереживати їм. Приголомшливі роботи Г. Глікмана, його майстерність і техніка реалістичного зображення тварин захоплюють і зачаровують любителів природи. Однак його зображення тварин відрізняється від звичного. У його роботах тварини і пейзаж завжди служать символами для вираження ідей художника і ілюстрації його емоційного стану. Він намагається донести до глядача усвідомлення мінливості світу. На багатьох його малюнках дуже виразні очі тварин, що робить відчутніше сутність живої природи і наближує нас до самопізнання. У своїх картинах, виконаних в змішаній техніці монотипії, він намагається показати все те, що так зачепило його душу, і закликати глядачів до захисту і прославленню дикої природи. У своїх роботах автор правдиво передає не тільки зовнішній вигляд тварини, а й її почуття.

16 серпня 1941 року Г. Н. був призваний до лав Червоної Армії Сталінським МВК (м. Сталіно, нині м. Донецьк). Військову службу проходив художником у складі 16-го стрілецького корпусу 33 армії 1-го Білоруського фронту. Старший сержант Геннадій Глікман виконував завдання з художнього оформлення клубів, червоних куточків, виставок, свят у частинах та підрозділах корпусу. Неодноразово виїжджав на передову для замальовок бійців, що відзначились у боях, виконував роботу в складних бойових умовах, при цьому виявляв особисту мужність. За виконання бойових завдань 6 червня 1945 року Г. Н. Глікман нагороджений медаллю «За бойові заслуги». З нагоди 40-річчя з дня Перемоги Указом Верховної Ради СРСР від 6 квітня 1985 року Г. Н. Глікмана нагороджено орденом Вітчизняної війни II ст.

По закінченні війни Г. Н. звільняється з лав Червоної Армії та у 1946 році вступає на навчання до Київського художнього інституту (студії І. М. Плещинського та В. Касіяна). У 1952 році закінчує інститут, проживає та працює у Києві. У 1962 році у Києві відбувається персональна виставка графіка та скульптора, яка мала великий успіх. У 1967 році Г. Глікмана приймають до Союзу художників України. Г. Н. створив ілюстрації до книжок В. Біанкі, В. Маяковського, Л. Українки, Л. Толстого, М. Горького, К. Ушинського та ін. Серед найкращих творів митця «Асканійська казка» (1967–1968), «Жирафа-мати» (1962), «Тигрєня» (1965), «Єдиний син» (1969). Автор скульптур (майоліка) «Пума з дитинчам», «Зубр», «Окапі». Тварини в живопису і в графіці видатного українського художника Геннадія Наумовича Глікмана викликають такий же інтерес у глядачів, як портрети відомих людей. І це не випадково. Тваринний світ нескінченно різноманітний і барвистий. Як яскраво, наприклад, пофарбовані пір'я багатьох птахів, як різнобарвно виблискують крила метеликів. Але малювати тварин не так-то просто, позувати вони не стануть. Анімалісту доводиться ретельно спостерігати і вивчати їх поведки, характер. Головним завданням художника стає точність зображення тварини, художньо-образні характеристики, у тому числі декоративна виразність або наділення тварин властивим людям рисами, вчинками і переживаннями (наприклад, байки).

Геннадій Глікман — видатний художник-анімаліст, який приділяв

основну увагу художньо-образній характеристиці тваринного світу, його звичкам, середовищу проживання. Часто, особливо в ілюстраціях до казок, байок, в алегоричних і сатиричних зображеннях, тварина «олюднюється», наділяється властивими людям рисами, вчинками і переживаннями. Нерідко головним завданням анімаліста стає точність зображення тварини, наприклад, в ілюстраціях до наукової і науково-популярної літератури.

У 60-х роках як графік, Геннадій Глікман підготував біля ста малюнків тварин для Української радянської енциклопедії. Багато сил доклав до оформлення експозиції Центрального науково-природничого музею АН УРСР у Києві. Став автором двох живописних полотен із зображенням викопних тварин та фризів на стінах залів Палеонтологічного музею. Музей придбав у художника сто тридцять його найкращих станкових анімалістичних робіт, виконаних у різних графічних техніках. Біля тридцяти станкових графічних творів художника зберігається в обласних художніх, історичних, краєзнавчих та природничих музеях України.

Митець виконував ілюстрації для рекламних стендів Київського зоопарку, для товариств мисливців і охорони природи, для довідників і посібників. Г. Н. Глікман — анімаліст за покликанням. Хоч об'єктом зображення художника-анімаліста є тварина, призначенням його мистецтва, як і мистецтва взагалі, завжди залишається людина з її почуттями, її думками. Митець постійно шукає і віднаходить схожі риси у характерах і поведінці тварин і людей, та аж ніяк не для інакомовності і не лише в результаті асоціативності образного мислення, притаманного кожному художникові, а найперше тому, що глибоко переконаний: тварина й людина — родичі на землі, і розуміння цього потрібне кожному. Ці слова можна застосувати і для опису ілюстрацій Глікмана до твору Редьярда Кіплінга «Мауглі». Книга з ними вийшла у київському видавництві «Веселка» у 1967 році. Комплект листівок вийшов у 1983 році. Головним завданням анімаліста були як точність зображення тварини, так і художньо-образні характеристики, включаючи декоративну виразність або наділення тварин властивими людям рисами, вчинками і переживаннями (наприклад, зображення антропоморфних персонажів казок і басен).

Створював Геннадій Глікман і скульптури, особливо активно у 1980-х роках: виліплені з епоксидної смоли, вкриті органічною фарбою, фігурки тварин і звірині голови виростали не з декоративного задуму, а з природної пластики звіра.

Помер Геннадій Наумович Глікман 29 січня 1991 року, похований у Києві.

Геннадій Наумович Глікман залишив значну за своїми обсягами і цінністю художню спадщину, і зробив вагомий внесок у розвиток анімалістичного жанру образотворчого мистецтва другої половини ХХ ст.